

Recensioner

Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden. Fashioning Difference

Mikael Alm

Routledge, 2021, 184 s.

Den franske upplysningsfilosofen Voltaire konstaterade spefult att modet i alla tider tycktes finna fler uttrycksformer än lagarna hann och kunde förbjuda. Hans observation rymmer flera väsentliga insikter. Bland annat genom att människans begär att klä och smycka sig har en mycket lång historia, dels att denna benägenhet för lyx och mode väckt omvärldens beundran och föregelse, dels att maktens företrädare försökte att på olika vis kontrollera och beivra färfångans uttryck.

Mikael Alm citerar inte Voltaire i sin kondenserade men synnerligen perspektiv- och synpunktsrika studie, men demonstrerar betydande kunskaper när det gäller det komplexa samspelet mellan klädedräkt och social förändring under filosofens sekel. Det är också under detta tidsskede i den europeiska historien tacksamt att studera just modernitetens acceleration sådan den kom till uttryck i till exempel nya konsumtionsvanor i samhällen som samtidigt med olika medel sökte streta mot denna framfart. Tidtabellen ser självfallet olika ut i olika europeiska länder, men brytpunkter och konfliktytor går under detta sekel i dagen med – inte minst i Sverige – en särskild tydlighet som kanske inte någon gång tidigare.

Alms verkliga fynd består i det rika, sammanhållna, överskådliga och ämnes-signifikanta material som han funnit och

skickligt utnyttjat. Kungliga Patriotiska Sällskapet utlyste hösten 1773 en tävling utifrån frågorna huruvida en nationell klädedräkt anpassad till det svenska klimatet skulle kunna bidra till att korrigera modet och stävja illegal handel samt vilka andra fördelar respektive olägenheter en sådan dräkthereform skulle kunna resultera i. Sällskapet liksom tävlingen som sådan får sägas vara typisk för ett tidevarv präglad av progression och patriotism. Studiens källmaterial utgörs alltså av de med några få undantag anonyma tävlingsbidrag som strömmade in till sällskapet. Det är både rikt och smalt: rikt därför att ämnet uppenbarligen väckte stort intresse och engagerade långt fler skribenter än vad tävlingar på andra teman tidigare hade gjort i sällskapets historia – hela 65 essäer finns idag arkiverade (RA) och utgör grunden för Alms undersökning –, smalt med hänsyn till att ämnet sedan lång tid tillbaka i landets historia hade blivit föremål för en genremässigt mycket bred behandling i riksdagsdebatter, förordningar, lagar, predikningar, dikter, skillingtryck, pamfletter, stridsskrifter, levnadsteckningar och så vidare. Den variationsrika diskursen – med allt från satir i text och bild till stränga överflödsförordningar – levde vidare med tilltagande styrka och letade sig också in i nya medier under den period som är Alms primära tidsfokus.

Alm är långt ifrån först på plan. Den internationella forskningen på området har i det närmaste exploderat under de senaste tio åren, vilket vidimeras av litteraturförteckningen. Men Alms studie har också på hemmaplan föregåtts av en rad betydande insatser i närtid. Särskilt har Leif Runefelt med en rad artiklar och

i synnerhet med monografin *Hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (2015) bidragit till en kunskapsvidgning inom området. Agneta Helmius avhandling – *Mode och hushåll. Om forrådet av kön och media i frihetstidens svenska små- och veckoskrifter* (2022, recenserad här s. 141) – där frihetstidens debatt i nya medier förtjänstfullt problematiseras bör här också nämnas liksom Klas Nybergs i flera sammanhang viktiga och horisontbreddande insatser (se exempelvis Nyberg & Håkansson (red.) *Luxury, Fashion and the Early Modern Idea of Credit*, 2021). De många observationer och resultat som redovisas i Alms undersökning bär med andra ord inte i första hand sensationens prägel, utan är i de flesta fall kända och behandlade tidigare.

Studien har en lika överskådlig som elegant disposition. Genom att utgå från tre fokusområden – det sociala, det klädeskulturella och det visuella – lyckas Alm ur materialet extrahera det som särskilt tydligt visar på de sociala spänningar och den samhälleliga instabilitet som utmärker detta förrevolutionära skede i västvärldens och Sveriges historia. De krusningar på samhällets yta som modeväxlingar och tilltagande lyxkonsumtion länge hade utgjort tilltog nu i omfattning och vågorna som bildades varslade om att en mer långtgående social, politisk och ekonomisk förändring var på gång. De tre genomarbetade analyskapitlen kan beskrivas med Alms egna ordval: för det första social ordning och hur den – med uppenbar vägledning av Sarah Mazas syn på den sociala ordningen – beskrevs och uppfattades av de som tillhörde de fyra stånden och varför den ansågs livsviktig att upprätthålla: för det andra social ordning, och då med särskild uppmärksamhet på hur klädbruk och modeväxlingar kunde orsaka skred inom systemet: för det tredje restaurerad social ordning åstadkommen genom den nationella dräkt som de tävlande hade till uppgift att framställa och få att fungera

som ett tydliggörande av gränserna mellan olika sociala skikt – med andra ord snittens, färgernas och materialets semiotik i drömmen om en stabilisering av en alltmer dynamisk samhällsstruktur.

Mode och lyx som socialt fenomen har en mycket lång civilisations- och kulturhistoria. Det är en omständighet som Alm alltför sällan tar hänsyn till, liksom vilka retoriska talformer som det här är frågan om. Detta får bland annat till konsekvens att han vid bedömningen av argumenten i tävlingsbidragen inte fullt ut tar hänsyn till att de är hämtade ur en lång retorisk tradition i vilken de utgör en mobiliserbar resurs, eller mer specifikt, en särskild topik, en plats (grek. *topos*) dit den som vill behandla ett visst ämne och argumentera för en viss sak kunde vända sig för att som i detta fall tala om modet och lyxkonsumtionen som socialt fenomen och samhälleligt problem i tiden.

Listan över igenkännliga *topoi* i lyx- och modediskursens långa historia är lång och de flesta berör Alm, om än med varierande utförlighet. Överkonsumtion av detta slag är framför allt ett urbant problem – Jerusalem, Rom och så vidare – och det är en elit som ägnar sig åt detta dekadenta beteende som kan sprida sig och som därigenom utgör ett hot mot samhällets ordning och ekonomi. Socialt gränsöverskridande klädbruk hotar att destabilisera den rådande samhälleliga ordningen på många olika nivåer. Fåfänga som leder till egenlyttig konsumtion anses kvinnan vara särskilt svag för och utgör ett hot mot en god hushålls- och privatekonomi. När mannen låter sig styras av fåfängan och ger sig det yttre i våld innebär det en risk för feminisering av mannen som ansågs ha negativa konsekvenser för riket eller nationen. Det förkastliga modet är ur ett inhemskt perspektiv främmande (i Rom är det "Orienten" som är leverantör av förklevande mode, i Sverige under 1600-talet och framgent är det Frankrike och Paris som står för det främmande som bör fördömas som skadligt för landets inhemska seder

och bruk, vilka alltid är enkla och rena i jämförelse med det utifrån kommande skadliga). Bibeln och de antika källorna utgjorde därtill en veritabel skattkammare för den som ville rusta sig med exempel (*exempla*) i kampen mot mode och lyx.

Den nationella dräkten framstår onekligen som ett sista desperat försök till lösning på problem som i landet hade stötts och blötts i olika genrer under mer än 100 år. Sällskapets utlysta tävling och de inkomna essäerna var på sikt en verkningslös gest i den gamla samhällsordningens aftonland. Det var i andra medier som en ny förväntningshorisont manades fram och där det gamla ständsreglerade modet med tiden överflyglades av det nya expansiva urbana modet som framdeles också manifesterade sig i modemagasin som inte längre behövde försvara sin existensrätt. Omslaget till Fredrik Boijes månadsskrift *Magasin för Konst, Nyheter och Moder* 1823 pryds av en strof ur klagopsalmen "Ach! Herre Gud i höjden bor" (309) i 1695 års psalmbok. Omkodningen av psalmstrofen som varnar för de snabba modeväxlingarna, kvinnlig ombytlighet och feminiserande manligt mode till en vinjettstrof för ett modernt modemagasin där det senaste från Paris skulle tända konsumtionsbegäret är en talande historisk ironi – en omständighet som säkert hade fått Voltaire att skratta gott.

Håkan Möller

I apokalypsens skugga. Miljö- rörelser och industrikapitalism 1870–2020

Carl Cassegård & Håkan Thörn

Daidalos, 2023, 538 s.

Carl Cassegård och Håkan Thörn vid Göteborgs universitet, vilka båda är professorer i sociologi med inriktning mot sociala rörelser, har författat en stor och nödvändig bok. Deras skildring av de svenska och japanska miljörörelserna mellan 1870 och

2020 tar sig an ett ämne som är sparsamt beforskat, inte minst i Sverige. Trots att miljörörelsen har uppmärksammats som en av de allra viktigaste sociala rörelserna som påverkat industrikapitalismens riktning i det globala nord sedan 1800-talets mitt (jämför exempelvis arbetar-, kvinno-, frikyrko-, anti-rasism och hbtqi+) så är historieskrivningen om den både kvantitativt knaper och kvalitativt sparsamt teoretiserad. Det finns helt enkelt väldigt lite analytisk kunskap om vad det är som gör en miljörörelse framgångsrik och vilka former av samhällskritik den bär på, vilket kan ge svar på den brännande fråga som författarna ställer i boken: Varför har miljörörelsen misslyckats med att stoppa industrikapitalismens härjningar?

Analysen bygger på tidigare forskning i kombination med studier av texter skrivna av rörelseintellektuella. Dessa texter har valts ut på basis av att den intellektuelle har haft en central position i rörelserna alternativt utövat ett starkt inflytande över dem. För den del som berör 2000-talet har också ett stort antal intervjuer gjorts med inflytelserika personer aktiva i rörelserna samt även där med rörelseintellektuella. En stor mängd sekundärlitteratur har använts, även om det finns lite mer att använda sig av.

Boken presenterar fyra bärande teser. Den första är att olika former av miljörörelser har funnits som korrektiv eller motstånd ända sedan den fossildrivna industrikapitalismens början. Denna tes är empiriskt underbyggd med exempel på både konkret organisering och texter från rörelseintellektuella. Att ta utgångspunkt så långt tillbaka i historien är väldigt värdefullt eftersom den tidigare historieskrivningen oftast börjat i mitten av 1960-talet, som om urfolkens motstånd till industrialiseringen av deras älvor eller arbetares upprördhet över att gifter i produktionsprocesser påverkade deras hälsotillstånd inte skulle vara delar av miljörörelsen. Samtidigt går det att ställa frågan vad av industrikapitalismens ursprung som kan följas ännu längre

tillbaka i tiden, i form av dess expansiva logik och kapitalackumulering som bygger på naturutvinning (samt motstånd mot densamma), som inte får plats då historien berättas på detta vis.

Den andra tesen är att miljörelsernas mobiliseringar av marginaliserade grupper (bland andra samer, arbetare och kvinnor) har varit viktigare och starkare än vad forskningen hittills påvisat. Även denna tes beläggs författarna empiriskt. Dessa observationer framstår som centrala för förståelsen av vad sådana rörelser kan åstadkomma i form av mobilisering som bidrar till systemskiften. När främst konserverande/konservativa rörelsernas ageranden får tjäna som exempel på hur skyddande av natur är möjlig förbises lätt lärdomar från andra sorters miljörelser. En annan viktig lärdom i boken är att mobilisering av marginaliserade grupper inte sker av sig själv (utifrån klassintresse) och framstår som självklara bara i efterhand. Vårt att notera här är att från 2010-talet och framåt har vi, i kontrast till mångas förhoppning utifrån en strikt marxistisk teori, sett att låginkomsttagare i ökande grad röstar på och mobiliseras av högernationalister med ideologisk klimatförnekelse och petropopulism som bärande budskap. Det finns något djupare att förklara där.

Den tredje tesen är av mer teoretisk natur: att teoretiserandet av miljörelser behöver intensifieras och integreras i samhällskritik snarare än att stanna vid studier av kollektiv organisering eller klassintresse. Här återanvänder författarna på ett väldigt fruktbart vis Frankfurtskolans insikter. Inte minst görs en intressant nyläsning av Herbert Marcuse för att finna djupet i miljörelsernas samhällsrevolutionerande potential bort från den endimensionella människans järnbur.

Den fjärde tes som författarna lägger fram och försöker besvara i boken är att miljörelsernas historia måste skrivas tvärvetenskapligt och brett. Detta anslag delar jag fullt ut själv – men samtidigt menar jag att boken brister något i sin ambition här.

Det saknas referenser till flera centrala verk om hur gräsrotsmobilisering gått till inom miljöområdet i Sverige, till exempel om samernas gruvmotstånd under 2010-talet (Moa Sandström, *Dekoloniseringskonst. Artivism i 2010-talets Sápmi*, 2020 och Ina Knoblock *Writing-Weaving Sámi Feminisms*, 2022). Ur en mer optimistisk infallsvinkel understryker jag enbart författarnas tes att det finns utvecklingspotential till ett större forskningsprogram eller centrumbildning där miljörelsernas historia ställs i centrum såsom samhällskritik.

I analysen av 2000-talets miljörelser gör författarna en värdefull och intressant kategorisering av konservativt ekomoderna, apokalyptiska och postapokalyptiska grupperingar. I den konservativa gröna framstegsberättelsen ställs hoppet till en fortsatt eller ökande separation av människan och naturens välfärd. Huvudrollen ges till storskalig teknologi byggd på fortsatt kapitalackumulering, såsom fossilfritt stål eller parker av skyddad natur. Författarna påpekar att den apokalyptiska miljörelse som slog igenom stort på 1960-talet anspelade på "fruktan som genom sin chockverkan ska väcka människor till handling, ur vilket sedan hoppet kan födas" (s. 424). En sådan apokalyptisk miljörelse har sedermera etablerat ekomodernism (i dess båda former: grön keynesianism och industrifatalism) med grön konsumtion och storskalig förnybar energi som bärande handlingsrepertoar för att undvika inre och yttre samhällsomställning. Cassegård och Thörn menar dock att det är i miljörelsernas postapokalyptiska inkarnation, som är tydligare idag men som funnits med under lång tid, som möjligheterna finns. De påpekar att "det i första hand är på grundval av en postapokalyptisk berättelse som en systemkritisk utopisk vision kan formuleras på 2000-talet" (s. 461). En sådan berättelse tar utgångspunkt i posthumanistiska och urfolksontologier som påvisar naturens och människans sammanvävda och intima förhållande samt nödvändigheten av att göra upp med fossilkapitalismens

resursutnyttjande och ojämlika ansvar för planetens ekocid. Denna nutida post-apokalyptiska förståelse, vilken det funnits spår av inom inflytelserikt tankegods från rörelseintellektuella ända sedan 1900-talets början, innehåller både kunskap om att vi befinner oss mitt i katastrofala och ojämlika förändringar samtidigt som vi kan göra allt i vår makt för att aktivt handla så att framtiden blir så bra som möjligt.

Svaret på den stora frågan i boken, varför miljörelsen har misslyckats i sin ambition att stoppa industrikapitalismens självmordslogik (att säga av den gren vi sitter på) finner författarna både i rörelserna själva och i deras antagonist. För det första påpekar de att rörelserna bara vid enstaka tillfällen (tydligast inom urfolksprotester, gröna vägen och omställningsrörelsen) formulerat en vision om helt andra samhällen och i praktisk handling levt som de lär, och att "livsformpolitiken [...] därmed till skillnad från livsstilspolitiken [är] systemkritisk och inbegriper en större betoning på kollektivitet" (s. 452). Det är alltså först när en kollektiv men heterogen antikapitalistisk identitet kan mobiliseras i en tydlig konflikt som miljörelserna kan bli framgångsrika, enligt författarna.

För det andra menar de att industrikapitalismen tagit över mänsklighetens livsvärld och upprätthåller konsumtionen hos de rikaste resursberoende, vilket förstör de grundläggande livsbetingelserna för alla. Här menar jag att det finns en blind fläck hos samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning som också blir synlig i denna bok. Även om författarna lyfter fram energihistorisk forskning från bland andra Anshelm, Hornborg och Malm så saknar jag en fördjupad beskrivning av hur industrikapitalismen faktiskt är en fossilkapitalism, alltså hur den globalt sett, till 85 procent, är beroende av olja, kol och gas för att drivas framåt. För att verkligen förstå miljörelsens misslyckande behövs det, anser jag, en ännu mer djupgående förståelse av den petrokultur vi lever med samt fossilindustrins strate-

giska och genomtänka förstörelse av vår planet. Idag studeras det inom traditionen *agnology*; på svenska blir det ungefär "studier av det intresse-, ideologiska- och identitetsbaserade strategiska skapandet av ignorans, obstruktion och förnekelse".

Sammantaget har författarna, med exempel från två snabbt industrialiserade länder, skrivit en viktig bok för att bringa förståelse i samhällsförändringar. I post-apokalypsens tid är sådan kunskap än mer viktig. När till och med klimatforskare – i motsats till sina egenintressen – säger att vi har tillräckligt med naturvetenskaplig kunskap om apokalypsen och att vi behöver mer förståelse av och utveckla redskap för radikal samhällsomvandling, då borde Cassegårds och Thörns bok vara obligatorisk läsning *för alla*.

Martin Hultman

Svensk idéhistoria. Fortid, medeltid, renässans

David Dunér

Historiska Media, 2022, 554 s.

I denna digra bok förs läsaren med på en fascinerande och lärorik färd i de svenska idéernas historia, från de första invandrarna som följde inlandsisen och fram till början av 1600-talet när ett reformatoriskt tänkande hegemoniskt övertrumpade det katolska. Här finns alltså ett nytt standardverk i idé- och lärdomshistoria. Tidsperspektivet är nydanande och ett helt annat än hos en föregångare som Sten Lindroth, vars *Svensk lärdomshistoria 1* (1975) börjar med den kristna skriftliga kulturen. Dunérs idéhistoria blir mer övergripande och längre än en lärdomshistoria.

Underrubriken anger tre traditionella periodbeteckningar: forntid, medeltid, renässans. Dispositionen utgörs däremot av fyra delar benämnda efter särskilda teman eller ledord: jorden, tecknet, himlen och ordet.

”Jorden” står för den äldsta och skriftlösa historien fram till omkring 200 e.Kr. och täcker jägar- och samlarsamhällena samt jordbrukets uppkomst och dess betydelse för förändrade tankestrukturer. Idéer och föreställningar diskuteras här utifrån ett arkeologiskt forskningsläge. Under denna forntid fanns samhällen där minnet bevarades genom bilder och inte i skrift. Föremål och rituellt upprepande av handlingar strukturerade tänkandet.

”Tecknet” täcker perioden från 200 fram till 1080, den tid då den skriftliga kulturen i form av runor sakta börjar göra sig gällande, låt vara att de skriftliga uttrycken är korta, knappa och fragmentariska. Men det var begynnelsen på den revolution som innebär att kunskap och idéer kunde lagras och överföras mellan generationer på ett helt annat sätt än tidigare.

Temat ”Himlen” står för medeltiden, 1080–1480. Skriften får allt större betydelse. Kyrkan och kristendomen etableras. Här skildras övergången från en föränderlig förkristen föreställningsvärld, inriktad på kult, till en mer beständig och institutionaliserad skrift- och bekännelsereligion i form av kristendomen. Denna process och hur den omstrukturerade tänkandet framställs kunnigt och nyanserat, med betoning på både kontinuitet och diskontinuitet. Det var inte minst övergången från ett kollektivistiskt inriktat samhälle till ett där idén om individens ansvar för sina egna handlingar inför Gud var grundläggande. Detta blev mer betydelsefullt än inordningen under en släktorganisation. Detta måste, som Dunér påpekar, ha upplevts som en befriande tanke, särskilt för kvinnor. Det kristna samhället förändrade därigenom relationerna mellan könen.

När Dunérs medeltid slutar, omkring 1480, hade Sverige fått ett fragilt universitet i Uppsala. På 1480-talet kom också den första tryckta boken i Sverige, *Dyalogus creaturarum moralizatus* (Skapelsens sedelärande samtal) som innehåller en samling av uppbyggliga fabler.

”Ordet” blir den tematiska beteckningen för ett långt 1500-tal, från 1480 till omkring 1620. Reformationen och boktryckarkonsten medförde stora förändringar. Att reformationen genomfördes och propagerades genom de tryckta skrifterna påvisas med emfas.

Framställningen avslutas ett par decennier in på 1600-talet. Argumenten härtill är goda. Tidningar började utkomma och blev en mer effektiv kanal för spridande av information, tankar och idéer. Statsmakten blev mer effektiv och institutionaliserad. Ett långt farväl till en katolsk världsordning under den långa och ibland turbulenta reformationen resulterade i en framväxande ortodoxi. Uppsala universitet, som slumrade in på 1500-talet, fick en nystart. Förutsättningarna för idéerna och lärdomen i Sverige förändrades radikalt.

Redskapen för att förmedla tankar om världen och samhället har förändrats under den långa tidsrymd boken behandlar: från forna gravmonument, hållristningar och annan materialitet, över de första sparsamma skriftliga uttrycken med runor och de mer manifesta och rikliga uttrycken i medeltidens handskrifter på såväl latin som svenska och fram till de tryckta skrifternas överlägsenhet för idéspridning, men också för kontroll över tankarna.

Denna utveckling motsvarar skilda samhällsformationer och viktiga samhällsförändringar, från jägar- och samlarsamhället till den neolitiska revolutionen och de bofasta jordbrukarnas värld, vidare uppkomsten av de mer hierarkiska (och krigiska) hövdingadömena, vilka banade väg för det hårt stratifierade medeltida ståndssamhället med kyrkans dominerande makt att förklara och motivera världen och dess ordning, och fram till framväxten av en starkare, mer organiserande och exploaterande stat. Samhällsförändringar fordrade nya idéer.

Vad är då svenska idéer och svensk lärdom? Den metodologiska nationalismens imperativ är alltid motigt för översiktsverk av detta slag. Idéhistorien är dock

inte bunden av skiftande statsgränser på samma sätt som den politiska historien. Och vad som var svenska idéer var egentligen varianter och lokala anpassningar av mer omfattande kulturella komplex, vare sig det gäller bronsålderns gravskick eller den medeltida kyrkans idéer och lärdom. I denna bok blir det i allt väsentligt Sverige inom dess nuvarande gränser som utgör den geografiska ramen. Därigenom inkluderas också Skåne med Lund som betydelsefulla för den lärda medeltida världen. Idé- och lärdomsbidrag i den östra rikshalvan uppmärksammas genom Åbobiskopen Michael Agricola som befördrade de första tryckta skrifterna på finska.

En viktig poäng är att idéerna ofta kom utifrån. Handelsförbindelsernas betydelse för ett vidare tankeutbyte är en del av förklaringen. Men det fanns ny kunskap som hade svårt att tränga in i en svensk föreställningsvärld. Dunér påpekar att kunskap om den nya värld som uppenbarades efter 1492 inte lämnade några nämnvärda nedslag i Sverige under 1500-talet.

Boken avslutas med de järtecken som skådades mot slutet av 1500-talet och den fruktan de utlöste. Föreställningar om att man levde nära tidens slut nådde stark spridning. Många trodde att framtiden kunde förutses. För läsaren framträder här en reformationstidevarvets omvandling med en tilltagande skillnad mellan ett etablerat erfarenhetsrum och en ny förväntningshorisont.

Detta är en bok som handlar om nya idéer, kunskaper och färdigheter som alla var nödvändiga för att förstå världen och att nyttja den. Här skildras även de mer påtagliga ideologiska tankarna om hur samhället skulle vara uppbyggt, och vad som var rätt och fel. Det blir en informativ, men ibland lite blandad läsning om olika uttryck av idéhistoria. En överväldigande lärdom och beläsenhet strömmar mot läsaren. Det är mycket som kommer med, beskrivs och förklaras. Brännvinets välsignelser som "läkekonstens moder" enligt Vadstenamunken Johannes Hilde-

brandi och helgonkultens betydelse som förmedlare av den abstrakta himmelska och gudomliga ordningen för medeltidens människor kommer med på samma sida.

Kännedomen om källor och tidigare forskning är mycket respektingivande. En mer resonerande och kommenterande bibliografi skulle dock ha kunnat vara till hjälp för de läsare som vill orientera sig vidare bland medeltida tänkare och forskning om dem.

För de äldsta perioderna är det mer av en total idévärld som rekonstrueras utifrån föremålen och den praktik som de ingått i. För de senare perioderna skildras idéerna främst utifrån ett skriftligt material. Då blir det i stället en större koncentration på enskilda individer och verk där idéer artikuleras. Idéhistorien övergår till en mer specifik och elitär lärdomshistoria. I skildringen av det sena reformationsskedet anas även begynnelsen av en svensk vetenskapshistoria.

Idé- och lärdomshistoria kan i översiktsverk av detta slag framstå som en företrädesvis manlig verksamhet. Men inte fullständigt: Birgitta Birgersdotters centrala position i den medeltida svenska idéhistorien behandlas grundligt. Dunér framhåller också kvinnors betydelse i kristnandeprocessen. Bokläsande och boksamlade kvinnor i reformationstidens Sverige lyfts fram.

Personregistret är utförligt, men inga institutioner eller enskilda verk är indexerade. Detta är onekligen en nackdel då till exempel många idébärande skrifter inte har några för eftervärlden kända författare. Det går att slå upp Jakob Ulfsson och Ericus Olai, men inte Erikskrönikan och Uppsala universitet. Vidare saknas tyvärr ett sakregister. Ett sådant skulle kunna underlätta bruket av boken som referensverk.

Det ska framhållas att detta är en fin och prydlig bok med en formgivning som gynnar läsoplevelsen. Den är rikligt och utomordentligt väl illustrerad, dessutom med informativa bildtexter. Nu finns alltså

en uppdaterad, välskriven och tänkvärd översikt över svensk idé- och lärdoms historia. Det är ett sant nöje att läsa den.

Thomas Lindkvist

Kartans makt i krig och fred. Fältmätarna, det nya kriget och samhällelig utveckling 1805– 1831

Maria Gussarsson

Nordic Academic Press, 2022, 347 s.

IBland sägs det att krig, eller kriser mer allmänt, driver på teknologisk och samhällelig utveckling. Resonemanget kan tillämpas på militärhistorikern Maria Gussarssons bok om inrättandet och organiseringen av den topografiska militärkåren Fältmätningsskåren (1805), samt dess ombildande till Ingenjörsskåren (1811) och Topografiska kåren (1831) under början av 1800-talet.

Fältmätningsskåren var en militär kår som etablerades utifrån målsättningen att, som Gussarsson beskriver det, ”effektivera den militära landkarteringen” (s. 11). Militär landkartering avser militär planering i bred bemärkelse, exempelvis karteringen av landskapet för planering av truppers rörelser eller för att ringa in resurser som kan brukas för militära ändamål. I skuggan av Napoleonkrigen under början av 1800-talet genomgick den militära landkarteringen i Europa en moderniseringsprocess där teknologiska landvinningar bidrog till vad som, åtminstone inom internationell forskning, har beskrivits som kartografins gyllene tidsålder. Gällande Sverige kan denna process exemplifieras med inrättandet och organiserandet av Fältmätningsskåren, som genom kombinationen av det militära hantverket och den vetenskapliga kartografin – eller rättare sagt den upplysta geodesin och betoningen på världens mätbarhet, exakthet och precision – bidrog till vad

Gussarsson benämner som utvecklingen av en ”modern militärkartografi” (s. 13).

För den militär- och karthistoriskt intresserade utgör boken en spännande läsning och ett intressant bidrag till kunskapen om den historiska sammanflätningen av dessa två fält. Samtidigt innebär denna form att boken i utgångsläget varken framstår som något klassiskt militärhistoriskt eller karthistoriskt forskningsarbete. I stället är det gränslandet mellan det militär- och karthistoriska som står i fokus. Det är människorna, organisationen, utbildningen, verktygen, åsikterna och inspirationskällorna, eller vad som kan karaktäriseras som det vardagliga, eller praktiska, arbetet att göra kartor, som avhandlas. Dessa praktiker knyter Gussarsson, genom empiri och tidigare forskning, till större frågor gällande professionalisering, internationella kunskapsutbyten, nationalismens framväxt och hur kartor därigenom blev en mer allmän angelägenhet som ett civilt konsumtionsobjekt.

Utöver inledning och slutord är boken disponerad i två delar, som i sin tur innehåller flera underkapitel. *Del 1 En organisation för militär kartering* fokuserar på organiseringen av Fältmätningsskåren under början av 1800-talet och dess bakgrund i den samhälleliga, militära och teknologiska utvecklingen från, huvudsakligen, andra hälften av 1700-talet. *Del 2, ”Fältmätarnas uppdrag”*, handlar om det praktiska arbetet inom kåren, vilket kan exemplifieras med karteringen av riket samt med det pedagogiska arbete som kåren utförde, vilket kunde omfatta såväl undervisning som författandet av böcker och artiklar. Som ett fördjupande exempel undersöker Gussarsson även kårens arbete under finska kriget 1808–1809 utifrån sex fältmätares perspektiv och med betoning på hur kriget ”framträder i fältmätarnas efterlämnade kartor och handlingar” (s. 245).

Boken har en empirisk tyngd, där källmaterialet ständigt är närvarande i redogörelsen och styr narrativet. Samtidigt är boken författad på ett på många sätt mer

tillgängligt sätt för en bredare läsekrets genom att fördjupade metodologiska, teoretiska och källkritiska diskussioner har begränsats. En konsekvens av detta är att undersökningens urval och syftesformulering är svårare att recensera. Utmaningen kan exemplifieras av det empiriska urvalet. Boken utgår från ett omfattande källmaterial där handskrifter och kartor från Krigsarkivet utgör en central del, men det saknas en fördjupad metodologisk presentation och teoretisk diskussion om dessa. En sådan invändning behöver inte nödvändigtvis vara något problem, utan handlar kanske snarare om bokens förväntade målgrupp.

Samtidigt kan frågan ställas om det finns anledning att förhålla sig kritiskt till såväl källmaterialet som den centrala tesen att Fältmättningskåren bidrog till utveckling av en modern militärkartografi. För under-tecknad väcks frågan efter en tredjedel av boken, då Gussarsson gällande beslutet att inrätta kåren skriver: "Inrättandebeslut fastställde även att Fältmättningskåren skulle ha ett arkiv, Kungl. Krigsarkivet" (s. 106). För den läsare som inte ser påståendet som allmängods kommer detta som en överraskning eftersom det inte nämnts tidigare i boken eller på bokens omslag. Organiseringen av Fältmättningskåren går alltså hand i hand med organiseringen av Krigsarkivet, varifrån en betydande del av undersökningens källmaterial härstammar. Det finns dock en begriplig anledning varför Gussarsson inte berört frågan tidigare. Gussarsson skriver redan i inledningen att boken är "historien om Fältmättningskåren/-brigaden och dess officerare" (s. 10), vilket anknyts till en rad öppna frågeställningar kring teman som Fältmättningskårens organisering, uppgifter, försörjning samt samhälleliga betydelse under början av 1800-talet, frågor som sedan besvaras i bokens slutord. Det som saknas är dock en mer teoretiskt laddad frågeställning: vad får Fältmättningskårens organisering för konsekvenser för *bilden* av den moderna militärkartografins utveckling?

En sådan frågeställning skulle, som jag ser det, gärna få ta sikte på den sammanflätade relationen mellan denna moderniseringsprocess och formerandet av arkivet som beskriver den. Organiseringen av Fältmättningskåren, det praktiska arbetet, går nämligen hand i hand med nedtecknandet, insamlandet och bevarandet i Krigsarkivet. Utifrån målsättningen att skriva historien om Fältmättningskårens brigad och dess officerare behöver detta inte vara ett källkritiskt problem, även om det framstår förenklat att tala om dokumenten som en "spegelbild" (s. 243, jfr 201). Samtidigt, om vi tar den arkivaliska vändningen på allvar, vars resonemang för övrigt är förvånansvärt frånvarande i Gussarssons bok, handlar problemet snarare om vad som metodologiskt inkluderas i och exkluderas från denna utveckling.

Problemet kan exemplifieras utifrån bokens teoretiska utgångspunkt. Gussarsson utgår från W. Richard Scotts resonemang om organisationer och institutioner, vars huvuddrag kan sammanfattas till hur målstyrda organisationer över tid kan övergå till att bli institutioner. Perspektivet är intressant och Gussarsson visar just hur Fältmättningskåren under början av 1800-talet övergår från organisation till institution. Samtidigt är frågan huruvida denna institutionalisering, som delvis sker genom sammanflätningen av det vetenskapliga och militära hantverket, också gör det möjligt att problematisera arkivet. Kopplingen till geodesi, samt mer allmänna ambitioner att mäta, precisera och i förlängningen kontrollera världen, indikerar den moderna militärkartografins rationalitet när det kommer till att organisera arkivet. Det gör också att det som inte anses ingå i denna rationalitet blir frånvarande, såväl i arkivet som i Gussarssons bok. Kvinnligt aktörskap är det främsta exemplet på detta. Genomgående i boken saknas kvinnor. Det kanske stämmer att endast ett fåtal kvinnor deltog i Fältmättningskårens praktiska arbete. Samtidigt kan jag knappast tro att organiseringen av den moderna militärkartografins

genomfördes utan kvinnliga aktörer, som antingen genom direkt involverande i det kartografiska arbetet, eller indirekt genom vardagliga relationer som korrekturläsare, inspiratörer, vänner och familj, bidrog till utvecklingen. Snarare framstår det som att denna avsaknad handlar om vad fältmätarna inkluderat och exkluderat i arkivet, vilket knappast gör Gussarssons slutsats förvånande, att fältmätarna som grupp var "föregångare i militär och samhällslig utveckling" (s. 305). Den mer öppna följdfrågan som denna invändning motiverar blir således: om fältmätarna, som Gussarsson skriver, bidrog till att utveckla den moderna militärkartografin, vad säger arkivets avgränsningar om den moderna militärkartografin?

Sammanfattningsvis bjuder *Kartans makt i krig och fred* på ett stycke tänkvärd historia. För den som i något avseende är intresserad av militär- eller karthistoria är boken en relevant läsning som exemplifierar såväl det praktiska arbetet med att göra kartor under 1700- och 1800-talen, som relationen mellan denna praktik och kartornas tillämpning. Samtidigt har jag svårt att se hur organiseringen av Fältmätningsskåren och utvecklingen av den moderna militärkartografin genomfördes utan kvinnor. Ett av Gussarssons kanske viktigaste men outtalade bidrag är därför som jag ser det att genom synliggörandet av Fältmätningsskårens organiserande påminna läsaren om hur Krigsarkivet, som ett arkiv och en institution, växer fram i relation till en tydlig målbild: "att effektivisera den militära landkarteringen". Samtidigt hamnar denna slutsats i skymundan av officierna och brigaden och boken påminner i slutändan mycket om en klassisk militär- och karthistoria. Segrarna skriver historien.

Karl Vesterberg

Sjömakt och sjöfolk. Den svenska flottan under 500 år.

AnnaSara Hammar & Lars Ericson Wolke

Nordic Academic Press, 2022, 447 s.

I samband med svenska flottans 500-årsjubileum förra året utkom flera verk om flottans historia. Den här boken skildrar flottans utveckling under fem sekler och redogör visserligen för fartygstyper och sjöslag, men ännu viktigare är att den sätter in flottan i ett mycket större samhällsligt och politiskt perspektiv. Flottans historia är i detta verk inte en historia om diverse sjöslag, utan en historia om de långa utvecklingslinjerna såväl i krig som i fred. Den belyser också förtjänstfullt att den svenska flottan inte heller enbart är en nationell eller regional angelägenhet, utan också inbegriper världshaven och globala kontaktytor.

Boken inleds kännetecknande nog inte med en beskrivning av flottans uppkomst, utan med en analys av Östersjöns militära och samhällsliga betydelse under seklernas lopp. Resan slutar dock inte där. Även Nordsjön, Atlanten och Medelhavet inkluderas. Frågan om Östersjöns militärstrategiska betydelse är idag lika aktuell som under tidigmodern tid. Om Östersjön under det svenska rikets framväxt knöt ihop de olika delarna i riket, så handlar det idag om att knyta ihop Nato och trygga den militära logistiken för Finland och Baltikum. I det avseendet blev boken troligen mer aktuell än författarna trodde, eftersom den till största delen är skriven före kriget i Ukraina bröt ut. Fienden under 1500- och 1600-talen, som boken till stor del behandlar, var dock en annan än idag. Då var det främst Danmark som svenskarna bekämpade i sjökrig.

Boken sätter in flottan inte bara i ett militärhistoriskt, utan också i ett politiskt perspektiv och nära kopplat till den svenska statsbildningen. Ericson Wolke och Hammar poängterar att Sverige fram

till 1809 var ett rike förenat av vatten och att flottan spelade en central roll för att knyta samman dess utspridda delar. De lyfter förtjänstfullt fram den östra rikshalvan, skärgårdsflottan och finska officerare. Men flottans roll inom den svenska statsbildningen gick längre än att hålla ihop riket. Flottan bidrog också till att skapa staten. Under tidigmodern tid var det väldigt dyrt att bygga upp och underhålla en flotta. För att samla resurser till skeppsbyggnad, underhåll, infrastruktur och bemanning måste staten effektivisera skatteuppbörden och utveckla administrationen. Armén till lands bidrog till samma utveckling, men flottan krävde i ännu högre grad en stat som kunde uppbåda ekonomiska resurser och anskaffa tekniskt kunnande.

Sjömakt och sjöfolk tar tacknämligt upp även ekonomiska aspekter på skeppsbyggnad och infrastruktur för flottan. Flottan är en ekonomisk verksamhet som genomsyrat statlig ekonomi under 500 år och skapat ett gediget maritimt kunnande som också kommit till nytta för den civila sjöfarten. Att rusta ett skepp krävde en mängd olika råvaror, från timmer till hampa. Det svenska riket besatt många av de nödvändiga råvarorna och kunde även exportera dem till andra länder. Samtidigt behövde man köpa in vissa råvaror, främst till rep och segel, från till exempel Baltikum. Runt flottorna uppstod ekonomiska kluster med såväl statliga som privata aktörer. Statligt och privat kom att samverka på olika sätt, så även militärt och civilt. Alla former av militära innovationer inom sjöfart och skeppsbyggnation kunde också få civila tillämpningar, men utbytet kunde även gå åt motsatt håll. Flottan kunde också nyttja civila handelsfartyg eller anställa personal som yrkesutbildats inom den civila sjöfarten. Det civila och det militära integrerades också när flottan under sjökrigen i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet tillgrip konvojering av handelsfartyg, ibland ända till Medelhavet, för att trygga den civila sjöhandeln.

I alla verk som ska täcka in 500 år blir

det tyvärr nödvändigt att prioritera i stoffet. *Sjömakt och sjöfolk* använder en tvådelad disposition, där den första delen är kronologisk och den andra delen tematisk. Den första delen beskriver flottans utveckling under fem sekler, medan den andra delen tar upp teman som till exempel lotsar och fyror eller råvaror och resurser. Den tematiska delen har fått mindre utrymme, trots att många av de frågorna är ytterst intressanta, såsom skildringen av de sjökrigsteoretiska doktrinerna eller utbildningen av officerarna. Rekryteringen av manskap och officerare framstår som ett särskilt spännande ämne; det krävdes en mängd olika kunskaper och färdigheter för att kunna segla och strida till sjöss. Utbildningen inom flottan hade också internationella dimensioner. Svenska officerare och sjömän tjänstgjorde ofta utomlands, ibland rentav på bägge krigförande sidor under ett och samma krig. Det finns säkert mycket mer att berätta om flottan som arbetsorganisation och om människorna, vilket AnnaSara Hammars tidigare forskning om båtsmännen och deras familjer under tidigmodern tid visar. Men i ett verk som per definition ska täcka allt och är riktat till en bred läsekrets kanske det mest handlar om att servera små läckra smakbitar, som den intresserade läsaren sedan på egen hand kan fördjupa sig i.

Sjömakt och sjöfolk är en vacker och påkostad bok, där bildarbetet tyvärr inte håller lika hög klass som texten. Det finns ett mycket mer mångskiftande bildmaterial att nyttja även för tidigmodern tid än vad som presenteras i denna bok. Det hade till exempel gått att använda samtida ritningar till fartyg och skeppsdockor. En annan möjlighet hade varit att använda fotografier på museiföremål, bland annat på de underbara miniatyrmodeller av flottans fartyg som finns bevarade på Sjöhistoriska museet. Modellerna hade dessutom gett läsaren en bra uppfattning om hur flottans fartyg såg ut i verkligheten och kunnat komplettera texten. Bilderna kunde över lag också ha kopplats samman med texten på ett bättre sätt, nu behandlas de ytterst sällan i själva

brödtexten och källkritiska kommentarer om bilderna saknas. Målningar, ritningar och kartor kan betraktas och användas som viktiga källor i sig själva, och inte enbart som illustrationer, inte minst eftersom fartyg och flottor alltid tycks ha inspirerat konstnärer såväl som historiker och författare. Finns det något mer spännande än marin militärhistoria?

Sofia Gustafsson

Fostran i purpur. De karolinska kronprinsarnas lärare och undervisning

Andreas Hellerstedt

Nordic Academic Press, 2022, 255 s.

Hur ska en härskare uppfostras? Och vilka pedagogiska metoder ska användas för att utföra uppdraget? Dessa frågor måste förvisso besvaras i monarkier genom alla tider, men de var av särskild betydelse i 1600-talets Sverige då flera regenter förlorade sin far i tidig ålder, vilket ledde till att riksrådet behövde besvara dem, och regenten dessutom kom att inneha en ny maktställning som enväldig kung. I denna bok analyserar Andreas Hellerstedt Karl XI:s och Karl XII:s uppfostran. Boken fokuserar på det politiska ideal som, enligt tidens normer, en enväldig karolinsk kung skulle uppfostras till att efterleva, samt på de pedagogiska metoder man tänkte sig skulle användas (s. 14), snarare än hur uppfostran såg ut i praktiken.

Undersökningen har en idéhistorisk prägel och baseras mest på publicerade texter, som dissertationer och tillfällesdiktningar. Analysen tar metodologiskt avstamp i begreppshistorikerna Quentin Skinner och Reinhart Koselleck. Skinner tillför insikten att yttranden kan ses som "debattnlägg" som får sin betydelse i en viss politisk kontext, till exempel då kungen var omyndig, medan Koselleck bidrar med tanken att de pedagogiska och politiska ideologier som diskuteras var del

av långvariga filosofiska traditioner. Pedagogernas idéer analyseras alltså utifrån två temporala perspektiv: det ena är knutet till svenskt envælde under sent 1600-tal, medan det andra återspeglar en pedagogisk och moralfilosofisk tradition som har sina rötter i antiken. Även Foucault spelar en roll, utifrån hans tes att makt kunde utövas genom internaliserade ideal, vilket inte bara gällde för undersåtar, utan också för regenter. Prinsen skulle uppfostras till att "närmast omedvetet, alltid handla med det allmänna bästa för ögonen" (s. 23). Det finns alltså en direkt koppling mellan denna korpus av lärda texter om kungarnas uppfostran och den pedagogiska praktiken.

Perioden som studeras börjar 1650, när Karl X Gustav dog och den fyraåriga Karl XI tillträdde tronen, och avrundas 1720 vid enväldets slut. De dissertationer som ligger till grund för undersökningen är i allmänhet ganska korta, vanligtvis, 8, 16 eller 32 sidor, men i vissa fall uppgår de till 100. De härstammar från Uppsala universitet, och var ofta resultat av ett samarbete mellan studenten som disputerade och disputationens ordförande. Emund Frigelius och Andreas Norcopensis, som utsågs som lärare till respektive Karl XI och Karl XII, var i många fall ordförande för dessa dissertationer och kan därmed ses som upphovsmän. Eftersom de flesta texter kom till efter 1677 är det mest ideal som var dominerande i Karl XII:s uppfostran som diskuteras.

Boken fokuserar på enväldets ideologi, det vill säga tanken att kungens makt endast begränsades av hans egen moral och dygd. I tidigare forskning har enväldet förknippats med en teokratisk, luthersk ideologi, men Hellerstedt betonar att många moralfilosofier och pedagoger hämtade inspiration från antiken.

Boken består av sex kapitel, varav fem har publicerats tidigare som artiklar. Kapitel 1 är dock helt nytt och handlar om tidigmoderna pedagogiska idéer. En grundtanke härvidlag var att kroppsvätskornas balans determinerade en persons temperament

(sangvinisk, flegmatisk, kolerisk, melanholisk), vilket i sin tur spelade en roll i ens ingenium eller snille, det vill säga ens medfödda potential. Utöver det medfödda ingeniet skulle människan lära sig dygder, som inte var medfödda utan skulle tränas. Men för att kunna lära ut dygderna på ett effektivt sätt måste läraren först analysera elevens snille och anpassa undervisningen efter den.

Kapitel 2 är det mest historiskt situerade. Här analyseras hur Karl XI:s utbildning fungerade i praktiken och hur den kopplades till samtida pedagogiska insikter. När den unge kungen uppnådde sju års ålder antogs ett ambitiöst utbildningsprogram bestående av religion, humanistiska studier, språk och värtalighet – till stor del i enlighet med planerna för Kristinas uppfostran, och även med likheter med 1500-talets uppfostransplaner. Här ingick även dieter för att balansera prinsens ”humörer”. Men trots all omsorg gick det trögt: Karl var lätt distraherad och hade svårt att lära sig att läsa och skriva. Medan en sådan elev i vår tid troligtvis skulle få diagnosen dyslexi, skyldes det nu i stället på hans ”gemöts disposition” vilken beskrevs som ”hetsigt, prompt och lefvandes” (s. 74). Denna karaktärisering gav dock inte en odelat negativ bild av kungens förmågor. Det konstaterades att kungen helt enkelt var för snabbtänkt, vilket gjorde det svårt att lära sig att läsa. Kungens snabbtänkt-het ansågs rentav tyda på att han hade ett hjältetemperament (vilket diskuteras utförligt i resterande kapitel). Ett sådant temperament var önskvärt för en kung och något som särskilde honom både från den lättleda och lättlurade pöbeln – som kännetecknas av ett vulgärt temperament – och från mellangruppen, de som hade ett politiskt eller civilt temperament och kunde vara användbara som tjänstemän. På så vis kunde alltså en dyslektisk kung anses uppfylla samhällets krav på en enväldig kung.

De följande kapitlen har en starkare idéhistorisk prägel som utvecklar idén

om den enväldige kungen som hjältefigur vars främste egenskaper är snabbtänkt och politisk klokhet. I kapitel 3 analyseras furstespeglar, det vill säga dissertationer utformades som sådana och som både hyllade och instruerade kungen. Dessa texter visar sig vara byggda på antika politiska förebilder och grekisk-romersk retorik och betonar statsnyttan framför mer traditionella dygder som fromhet, rättvisa och barmhärtighet. Kapitel 4 utforskar foreringen av hjältebegreppet. Den enväldige hjälten personifierade det allmänna bästa: han var tillräckligt ”moralisk flexibel” för att kunna navigera i den politiska verkligheten i 1600-talets Europa, vilket var huvudingrediensen i politisk klokhet. Kapitel 5 fokuserar på dygden tapperhet, nödvändig för kungen men också för soldater i allmänhet. Kapitel 6 baseras på tillfällesdiktningar till Karl XII:s namnsdag, hans återvändande till Sverige och hans död vid Fredrikshald. I dessa texter framställs kungen som en undersman eller hjälte. I sammanhanget betydde detta att han drev historien framåt utan att nödvändigtvis vara en from och rätträdig kung; han användes helt enkelt som Guds instrument för att bestraffa befolkningens synder. Återigen visar Hellerstedt hur den antika hjältefiguren appliceras på kungen.

Undersökningen kompletterar synen på enväldets politiska ideologi, som ofta framställs som en lutherskt inspirerad teokrati, med ett statsklokhetsideal hämtat från antiken och utvecklat av humanister som Lipsius och Botero (samt klart inspirerat av Machiavelli). Statsnyttan är central: kungen är den politiskt kloka undersmannen som på grund av sitt hjältetemperament är bortkopplad från vanlig moral, tänker och agerar snabbare än andra dödliga, och använder sig av undersåtarna som resurser enligt deras temperament. Fursten förkroppsligar statsförnuft. Kungarna levde emellertid inte upp till idealet: Karl XI hade allvarliga läraktighetsproblem medan Karl XII inte anade att hans ”allierade” svor

sig samman mot honom, trots att kungen som hjälte borde kunna förutspå fiendernas (eller vännernas) framtida handlingar och reagera på dem.

Att de flesta kapitel har publicerats som självständiga artiklar märks ibland eftersom vissa poänger upprepas ett antal gånger, till exempel att Machiavelli "moraliserades" av Lipsius. Vissa artiklar, och därmed kapitel, är mer utförliga om metod och källanvändning: förklaringen för hur disputationer gick till, vilka som var upphovsmän till dissertationer och vilken roll som respondenten och ordförande spelade i hela processen tas först upp i kapitel 4 trots att detta hade varit bra att veta redan från början. Och även om det finns en betydlig tematisk koherens mellan kapitlen, passar kapitel 5, om tapperhet, inte riktigt in.

Enväldet spelar en stor roll i hela analysen, även om Karl XI uppfostrades av riksrådet i rådskonstitutionalismens tidevarv. Detta beror säkert på urvalet av källmaterial: av 23 studerade dissertationer trycktes bara sju före 1680 – och av dessa sju publicerades fyra mellan 1677 och 1679 – medan dikterna i kapitel 6 härstammar från Karl XII:s regeringstid *efter* hans uppfostran. De flesta kapitel fokuserar alltså på den senare perioden. Karl XII:s uppfostran spelar därför också en större roll än faderns. Trots skillnaderna mellan kontexterna för faderns och sonens uppväxt (den faderlöse Karl XI:s riksrådsuppfostran under 1650- och 1660-talen visavi Karl XII:s uppfostran under 1680-talets nyenväldige Karl XI) är undersökningen inte komparativ. Detta kan väcka intrycket av att Hellerstedt anser likheterna vara större än skillnaderna. Men vad är det som är "enväldigt" med Karl XII:s uppfostransideologi när hjältebegreppet, identifierat som en viktig byggsten i enväldets ideologi, användes redan för att förklara Karl XI:s tröga skolgång?

Sammantaget kan dock konkluderas att boken håller samman utmärkt för att vara baserad på fem artiklar. Om det nu var

endast enväldiga kungar som framställdes som hjältar kan diskuteras ytterligare, men Hellerstedt har absolut lyckats skissa 1600-talets och det tidiga 1700-talets syn på kungen som hjälte och undersman, bortkopplad från konventionell moral genom hans snabbtänkt och skarpa förnuft, och använd av Gud som instrument för att forma landets öde.

Liesbeth Geevers

Rase. En vitenskapshistorie

Jon Røyne Kyllingstad

Cappelen Damm, 2023, 424 s.

Finns det människoraser? De allra flesta svenskar skulle nog svara nekande på denna fråga. Frågar man däremot Jon Røyne Kyllingstad blir svaret lite annorlunda. Han är förvisso tydlig med att "ras" inte är en meningsfull förklaringsmodell inom vare sig biologin eller genetiken, då dessa naturvetenskaper undersöker mänsklig biologisk variation. Han fortsätter dock:

Å påpeke at rasebegrepet ikke gir biologisk mening, er ikke det samme som å si at raser ikke eksisterer. Raser eksisterer på samme måte som penger, stater eller lover og mye annet som ikke finnes i naturen, men som like fullt eksisterer og påvirker livene våre. [...] Raser er sosialt konstruert. (s. 15)

Kyllingstad är historiker och museiman, för närvarande verksam vid Museum for universitets- og vitenskapshistorie, som är en avdelning inom Kulturhistorisk museum i Oslo. Han har länge forskat på hur frågor om ras, etnicitet och nation historiskt sett har behandlats och brukats inom vetenskaper som genetik och fysisk antropologi. Han har skrivit en rad böcker och artiklar på ämnet, däribland *Measuring the Master Race. Physical Anthropology in Norway 1890–1945* (2014).

I denna bok tar han dock ett steg tillbaka för att verkligen gå till botten med begreppet "ras". Boken undersöker dess ursprung, historiska betydelse och hur det ännu påverkar så gott som alla moderna samhällen i det 21:a århundradet. Det är en ambitiös genomgång av drygt 500 år av västerländsk historia, från de europeiska upptäcktsfärderna under 1500-talet och fram till omkring 2020, genom flera statsbildningars, kolonialimperiers och vetenskapliga discipliners uppgång och fall. Boken har undertiteln *En vetenskapshistorie* och det vetenskapshistoriska perspektivet är mycket riktigt centralt för dess upplägg. Kyllingstad fokuserar nämligen på rasforskning som just *vetenskap*: hur idéer om ras genom historien har fått status som vetenskap, hur vetenskapligt legitimerade rasidéer har påverkat samhället och, på motsatt sätt, hur förhållanden i samhället har påverkat rasforskningen.

I *Rase* gör författaren en distinktion mellan vad han benämner som "biologisk rasism" och "kulturrasism". Den förstnämnda kategorin grundar sig enligt Kyllingstad på en naturvetenskaplig idé om biologiska, ärftliga människoraser, medan den senare är baserad på kulturella fenomen som språk och religion. I jämförelse med andra former av mänsklig diskriminering och kategorisering i historien, utmärks den biologiska rasismen av fyra grundläggande idéer: 1) Den har ett *globalt perspektiv* som omfattar hela mänskligheten, 2) den är *eurocentrisk* genom att vita européer antas vara de mest högtstående människorna, 3) den är *biologisk* i bemärkelsen att den fokuserar på medfödda, ärftliga skillnader mellan människor, 4) den är (förrent) *naturvetenskaplig*, i det att den stöder sig på systematisk empirisk observation och naturvetenskapliga teorier.

På senare år har kritik riktats mot idén att rasismen skulle vara ett modernt västerländskt fenomen. Man har framhållit att idéer som liknar rastankar har funnits sedan antiken och i många olika kulturer över hela världen. Kyllingstad menar däremot att

idéer om raser, sådana som vi tänker på dem idag, var något som uppstod i västvärlden under 1700- och 1800-talen. Orsaken spåras till att det var då som européerna började studera människan som en del av naturen – underställd samma naturvetenskapliga lagar som djur och växter – samtidigt som de blev medvetna om sin egen relativa styrka i världen. Hur skulle man i detta läge förklara det faktum att den västerländska civilisationen hade kommit så mycket längre än andra kulturer, framför allt vetenskapligt och teknologiskt? Och hur skulle man rättfärdiga den koloniala expansion som stadigt skedde på dessa kulturers bekostnad? Denna dubbla funktion – *förklaringen* av mänsklig biologisk variation och *legitimeringen* av politiska förhållanden och idéer – går som en röd tråd genom rasvetenskapens historia.

Ett vanligt missförstånd, som Kyllingstad bemöter i sin bok, är att "ras" skulle ha varit ett långt mer entydigt begrepp än vad det faktiskt har varit genom historien. Kyllingstad påpekar i stället övertygande att det är just vagheter och otydligheter som har bidragit till rasteoriernas framgång och överlevnadsförmåga. De har visat sig ha en påfallande förmåga att korsbefruktas med andra idéer och vetenskapliga förklaringsmodeller, inte minst genom att tjäna som ett kitt mellan olika vetenskaper: antropologi och jämförande språkforskning, socialmedicin och genealogi, psykologi och genetik, frenologi och arkeologi och så vidare.

En annan viktig poäng som Kyllingstad gör är att rasteorier aldrig har varit helt okontroversiella, även om de före 1900-talets mitt ofta var allmänt accepterade. Det har alltid funnits kritiska röster, på motsvarande sätt som det finns enstaka förespråkare och apologeter än idag. Inte heller har det någonsin funnits någon fullständig enighet som svar på nyckelfrågor som hur en människoras definieras, hur många det eventuellt finns, om det finns eller någonsin har funnits några "rena" raser, huruvida rasskillnader kan användas

för att förklara skillnader i kultur, intelligens och psykologi och så vidare.

Rase behandlar rastankarnas historia i ett internationellt perspektiv och den lämnar också ett eget bidrag till den internationella forskningen. Kyllingstad skriver att fokus hittills huvudsakligen har riktats mot vetenskapliga stormakter som Frankrike, Tyskland, Storbritannien och, framför allt, USA. Den egna boken kompletterar dessa traditionella brännpunkter genom att belysa rasvetenskapens historia ur ett norskt och skandinaviskt perspektiv. Det finns goda skäl till detta, inte bara utifrån det faktum att skandinaviska rasforskare som Anders och Gustaf Retzius, Jon Alfred Mjøen och Herman Lundborg har varit betydelsefulla för internationella kunskapsöverföringar av rasteorier. En annan intressant faktor med de skandinaviska länderna var det relativt ringa intresset för utomeuropeiska folkslag i kontrast till den intensiva forskningsverksamheten om inhemska rasförhållanden. Det skandinaviska perspektivet är i detta avseende utan tvekan ett viktigt tillskott till den tidigare forskningen om rasvetenskapens historia, varför man kan hoppas på att denna bok blir översatt till flera språk.

De förmodligen svagaste punkterna i *Rase* är dels att den inskränker sig till ett skandinaviskt snarare än ett nordiskt perspektiv, dels att jämförelserna med Danmark och Sverige inte är fullt så grundliga som de kanske hade kunnat vara. Man letar förgäves i boken efter någonting om ras och rasforskning i Finland, såsom Harry Federleys verksamhet, Florinkommissionen och Samfundet Folkhälsan i Svenska Finland. I litteraturförteckningen saknas också historiker som Lene Koch, som har studerat rashygienen i Danmark, och Markku Mattila, som har gjort mycket för att belysa rastankarnas historia i Finland. När jag läser kapitel 9, om rasbegreppets historia i Norge under efterkrigstiden (som innehåller vissa utblickar mot Sverige), slås jag också av att intressanta jämförelser hade kunnat göras med Martin Ericssons studier om

samma ämne i Sverige, vilka gavs ut 2020 och 2021. Dessa påpekanden är dock smärre skönhetsfläckar och alls inget som allvarligt drar ned det vetenskapliga värdet av Kyllingstads i övrigt förträffliga bok.

De två sista kapitlen utgör utan tvekan den intressantaste och mest tankeväckande delen av boken. Här gör Kyllingstad utblickar mot såväl sam- som framtiden. Han ställer sig frågan huruvida det fortfarande finns rastänkande i dagens samhälle, samt resonerar kring hur vi bör förhålla oss till frågor om rasvetenskapernas arv. Det handlar om hur existerande tankemönster som liknar rastankar, men som idag går under andra namn, förtigs och bör hanteras. Att människoraser inte längre utgör någon vetenskapligt erkänd biologisk förklaringsmodell, utan förstås som sociala konstruktioner, innebär inte att vi kan avfärda rasidéer som förlegade. Kanske ligger det rentav en större fara i att låta bli att befatta sig med begreppet ”ras” än att bemöta det.

Måns Ahlstedt Åberg

Elisabeth Beskow. Liv och berättelser 1870–1928

Ulrika Lagerlöf Nilsson

Makadam, 2021, 285 s.

När jag var i tidiga tonåren och började läsa mer avancerad litteratur, fick jag rådet av en pensionerad lärarinna att läsa böcker av Runa. Det Runa skrev var inte skadligt, sade hon. Det var kristligt och uppbyggligt och kunde läsas även av tonåringar. Jag letade upp *Ols Barbro* i mina föräldrars bokhylla, men jag minns inte att jag någonsin läste den. Efter det hörde jag aldrig något om Runa – inte förrän alldeles nyligen när jag fick Ulrika Lagerlöf Nilssons bok om Elisabeth Beskow (1870–1928) i min hand. Att Elisabeth Beskow var namnet bakom pseudonymen Runa var nytt för mig, liksom att denna kvinna faktiskt var en av sekelskiftets mest lästa svenska författare.

Jag är nog inte ensam i min okunnighet. Elisabeth Beskow är en märkligt bortglömd författare. Till skillnad från sin kusins hustru, Elsa Beskow, har hon inte lyckats behålla sin status. Troligen står den litterära genren i vägen. Kristna uppbyggelseberättelser har inte varit på modet på länge. Men det är ändå förvånansvärt att en så framgångsrik kvinna inte har uppmärksammats mer under de senaste decennierna, när så många andra kvinnliga kulturpersonligheter har lyfts fram.

Ulrika Lagerlöf Nilsson, docent i kyrkohistoria och doktor i historia och verksam vid Göteborgs universitet, är dock ett undantag. Hon har ägnat flera år åt att forska om Elisabeth Beskow. Hennes bok *Elisabeth Beskow. Liv och berättelser 1870–1928* är en lätt omarbetad version av hennes avhandling i kyrkohistoria från 2017, som lades fram vid Åbo Akademi.

Elisabeth Beskow växte upp i ett prästhem mitt i Stockholm. Familjen tillhörde den nyevangeliska väckelsen och var aktiv i inomkyrkliga EFS (Evangeliska Fosterlandsstiftelsen). Fadern, Gustaf Emanuel Beskow, var präst och riksdagsman, tillika hovpredikant och själasörjare åt drottning Sophia.

År 1895 debuterade Elisabeth Beskow med romanen *Allt eller intet*. Manusets lämnade hon in på EFS förlag. Men eftersom hennes far satt i styrelsen för EFS lämnade hon in det anonymt, under pseudonymen Runa, för att det skulle få en opartisk bedömning. Det kom att bli så många som 50 romaner till.

Lagerlöf Nilsson beskriver den tid som Elisabeth Beskow verkade i som en brytningstid. Hur skulle kristna förhålla sig till moderniseringen och de nya tankar och idéer som den förde med sig och som utmanade den kristna tron och Svenska kyrkan? Och hur skulle man förhålla sig till folkrörelserna? Ur väckelserörelsen skapades nya kristna samfund, vilket splittrade kyrkan. Arbetarrörelsen å sin sida såg kyrkan som en förtryckande överhet.

Utgivningen av romaner som förmedlade ett kristet budskap var en del av ett missionsarbete i en sekulariserande och splittrande tid. Lagerlöf Nilsson menar även att initiativet var ett sätt för Svenska kyrkan att visa att man var en institution att lita på, ”relevant” som man skulle säga idag.

Det är i det här sammanhanget som Lagerlöf Nilsson sätter in Beskows/Runas författarskap. Hon betraktar det som en del av en kyrklig moderniseringsprocess. Lagerlöf Nilsson studerar hur aktuella idéer och brännande frågor får utrymme i Runas romankonst. Hon ringar in en rad återkommande teman, såsom spänningar mellan socialism och kristendom, synen på kvinnans plats och uppgift i samhället, relationen mellan klass och kristen tro och så vidare.

Kan man då med hjälp av skönlitteratur, ett medium som inte utger sig för att vara sanningsenligt, förstå ett historiskt skeende? Lagerlöf Nilsson ställer själv frågan för att motivera sitt material och metodval. Svaret blir ja. I skönlitteraturen kan man studera hur nya tankar och idéer får fäste och behandlas. Och jag håller med. Skönlitteraturen har alltid använts för att diskutera för människan aktuella och/eller tidlösa frågor.

Även om det inte är huvudsyftet med boken är det för mig själva litteraturanalysen som är styrkan, de väl valda utdragen ur romanerna och sammanfattningen av Runas litterära utgångspunkter och de teman hon tar upp: fromheten, kärleken som fundament och ytterst grundad i gudomlig kärlek, ideal som krockar med verkligheten, människors sårbarhet och oförmåga att styra över sina känslor, samt mångfalden av röster med olika åsikter som bidrar till att problematisera frågor.

Men det är först två tredjedelar in i boken som Runas romaner behandlas. Fram till dess vet läsaren ingenting om dem. Även om Lagerlöf Nilsson säger i sitt förord att hon på nytt presenterar sin avhandling, signalerar titeln något annat. *Elisabeth Beskow. Liv och berättelser*

1870–1928 skapar förväntan om en biografi, en berättelse om ett liv och ett författarskap. Lagerlöf Nilsson kallar sin bok en vetenskaplig biografi, men tyvärr skymmer tillvägagångssättet och det teoretiska ramverket personen den skildrar. Det tekniska blir huvudsaken och det finns en tendens till överdriven noggrannhet och pedagogik, där varje steg i forskningsprocessen inte bara nämns utan också upprepas flera gånger. Därför är jag rädd att minnet av Elisabeth Beskows gärning kommer att ha en fortsatt plats i skymundan. Den här biografien kommer inte att få många läsare utanför akademien, hur ambitiös den än är, eftersom den enbart vänder sig till det egna skräret. Jag hade gärna sett att Lagerlöf Nilsson tagit chansen och vänt sig till en bredare publik. Möjligen var det inte hennes uppdrag. Låt oss då hoppas att en av Sveriges mest lästa författare får en sådan bok inom en snar framtid.

Martina Björk

The World's First Full Press Freedom: The Radical Experiment of Denmark-Norway 1770–1773

Ulrik Langen & Frederik Stjernfelt

De Gruyter Oldenbourg, 2022, 551 p.

What happens when texts are published without being subjected to an editorial process? Only once in history has there ever been a legislated press freedom without restrictions or censorship. This occurred in Denmark-Norway in 1770, a year after press freedom was curtailed. It would take until 1773 for stronger censorship to be reinstalled. Considering the radical and exceptional nature of this legislation in world history, it is rather surprising that this history has remained relatively unknown to a broader international academic audience. This is about to change. Henrik Horsbøll, Ulrik Langen, and Fredrik Stjernfelt's

Danish book *Grov Konfekt: Tre vilde år med trykkefrihed 1770–73* (2020) has now been published in an abridged English version. Of the original contributors to the Danish volume, Horstbøll has due to his retirement only contributed with Chapter 5 on "Economy and Good Government". The 1071-page Danish original has been shortened to a still bulky 551 pages, including seven maps, three graphs, and 57 figures available in print and open-access format on the publisher's website. In the English version, there has been a particular emphasis on explaining the Danish-Norwegian context that gave rise to this press freedom.

The key figure in terms of introducing press freedom in Denmark-Norway was the German doctor Johann Friedrich Struensee (1737–1772). He became King Christian VII's physician in 1768 and, beginning in September 1770, "in practice a dictator of Denmark" (p. 494). Struensee was inspired by Continental enlightened thought and not by, for instance, Sweden's Freedom of the Press Act of 1766, which, as noted by the authors of the book, was seldom mentioned in a Danish context. Hence, it did not serve as a model for the Danish-Norwegian legislation (p. 7). The international reverberations of Struensee's affair with the queen in the international press and the ensuing international pamphlet war also receive special attention in this volume as they are justifiably considered to be of interest to an English-language audience.

Freedom of the press had been discussed before 1770, and the absolutist Danish state played a crucial role in the formation of this freedom. Public communications had existed in Denmark-Norway already before press freedom. Prior to 1770, however, it was controlled by the Lutheran Church. Some reduction in censorship occurred when the absolutist regime on 3 March 1755 published a so-called invitation letter regarding the publication of economic writings. Still, it is safe to say that the public sphere changed dramatically after 1770. In this context, it is important to note that Langen and

Stjernfelt operate with the concept of the “public sphere” as publicness, openness, or a communicative process and its conditions rather than as a concrete space. The public sphere is then understood “as equivalent to the German *Öffentlichkeit* or publicness” (p. 11). This book focuses on publicity as a practice and constantly changing process of communication and politicisation.

According to the legislation, public actors were to be “upright patriots, zealous for the common good”, and the function of the public was “the impartial search for truth”. Hence, the goal was to enhance critical rational debate. Langen and Stjernfelt argue that debate was the most innovative invention of press freedom. However, the practice of public debate differed from the idealist idea of the enlightened public as envisioned by Struensee. In the constantly changing process of communication, press freedom created new kinds of audiences, and the public was no longer a single privileged public. Rather, a new public consisting of maids, craftsmen, tailors, prostitutes, sailors, and more was created. Among the main feuds, debates, and fights during the period of press freedom (see the graph on page 465) were the Debate on Whoring, the Brewery Debate, the Lottery Debate, the Struensee Avalanche, and a debate on press freedom itself. Even anti-religious writings were allowed to be published. Here, we find an additional difference from the Swedish Freedom of the Press Act of 1766 (p. 169). The findings of Langen and Stjernfelt exemplify that it is difficult to interpret these debates according to the Enlightenment ideals of the public or in terms of upright patriots in search of truth. The debates, feuds, and conflicts were passionate and applied a wide variety of rhetorical strategies. In addition, they were often characterised by conflict-seeking attitudes.

The Danish-Norwegian press freedom has suffered from bad press for centuries. Generations of Danish historians emphasised the poor quality of the debates and

discussions generated by press freedom. Hence, what has made it seem unworthy of scholarly attention is not the lack of source material but the characteristics of this material. A contemporary civil servant, Bolle Willum Luxdorph (1716–1788), recognised the exceptionality of the Danish-Norwegian press freedom situation, which led him to collect nearly 1,000 writings, mainly pamphlets published during the three years of press freedom. Luxdorph’s collection, which has now been digitised thanks to Horstbøll, Langen, and Stjernfelt’s Carlsberg Foundation project, was expanded with the addition of some 200 pamphlets and serves as the foundation of the book. Instead of viewing the pamphlets as “a disgrace to the nation”, as Carl Bruun argued in 1901, contemporary authors build on the work of Morten Møller, Horstbøll, and John Christian Laursen and focus on the writings “as important evidence when exploring the development of the culture of communication and the history of freedom of expression” (p. 6).

Langen and Stjernfelt argue that Jürgen Habermas’s notion of the rise of a rational and critical enlightened public sphere carried by the bourgeois public does a poor job of serving as a general theoretical framework to explain and explore the Danish-Norwegian case. Their findings suggest that there was not one but several public spheres. Whereas the original ideas of the architects of press freedom were compatible with the ideals of a rational, enlightened public, several practical public spheres existed, which were essentially ambivalent, fragmented, polyphonic, and constantly changing.

Although the press freedom period was short, it changed the practices of censorship in Denmark-Norway for good. The clerical control of the public sphere did not return. Censorship became a prerogative of the police in close collaboration with the government. In this restricted sense, one could talk of the politicisation and secularisation of the Danish Enlightenment.

In their study on the practices of press freedom, the authors justifiably focus on people, locations, booksellers, and public venues in Copenhagen. However, as the authors recognise, other regions of the Danish empire deserve further exploration.

Langen and Sternfelt's book is a landmark study of one of the most exciting experiments in the history of freedom of expression. It is essential reading for all those interested in the development of the public sphere in early modern Europe.

Ere Nokkala

Tapetmakerskor. Självständiga yrkeskvinnor i 1700-talets Stockholm

Mia Skott

Stockholmia förlag, 2022, 159 s.

Liksom många andra forskare har Mia Skott noterat hur svårt det är att finna spåren av kvinnligt arbete i historiskt källmaterial. Hon hade haft stora svårigheter att finna information om kvinnor som målare och gravörer på 1700-talet när hon av en tillfällighet stötte på tapetmakerskor. Eftersom tapetmakeri bedrevs under skydd av Hall- och manufakturlagstiftningen blev det möjligt för att henne att finna källor som meddelade information om de kvinnor som utförde yrket.

På grundval av ett rikt urval av källor från Hallrätten, taxeringsmaterial, kyrkoböcker, bouppteckningar och konkursakter presenterar hon resultatet av sina forskningar i denna mycket vackert formgivna bok. Det är en glädje att hålla boken i sin hand. Huvuddelen av texten handlar om jungfrun Maria (Maja) Berg/Dahlpil. Hennes aktiva strävan efter att hävda rätten att driva ett tapetmakeri ger fascinerande inblickar i de möjligheter som kunde finnas för kvinnor att nå en självständig ställning i en tid där normen annars var att yrkesskickligt arbete också var manligt arbete. Maria tillverkade tape-

ter när Hallrätten inrättades som en följd av 1739 års Hallordning och det var något som de manliga tapetmakarna ville sätta stopp för. Maria lyckades dock hävda rättigheterna som hennes moster tidigare hade haft. Som ett led i detta utgav hon sig för att vara mosterns dotter. Under flera år på 1740-talet var Maria en av de tapetmakare som hallstämplade flest papperstapetväder och av värderingen att döma höll hennes produkter samma kvalitet som männens. När Marias moster dog 1746 försattes hon i en svår situation eftersom det formella tillståndet tillhörde mostern, trots att det var Maria som stod för verkstaden. De manliga tapetmakarna betraktade henne som fuskare. Intressant nog lyckades Maria hävda sin rätt efter ett överklagande till Kommerskollegium, där de etablerade borgarna inte hade samma inflytande som i Hallrätten. Den långa processen och det att Marias verktyg under en tid tagits i beslag i en "bönhasjakt" torde dock vara förklaringen till att hon inte återupptog tillverkningen.

Maria Berg var inte ensam kvinnlig tapetmakare i Stockholm vid 1700-talets mitt. Ytterligare tio kvinnor hade tillstånd, vilket innebär att vart fjärde tillstånd i staden tillhörde en kvinna. Av den stämplade produktionen av papperstapeter svarade kvinnorna för en något större andel, 29 procent. Tapetmakerskornas rättighet att idka yrket hade olika bakgrund. Några var änkor efter tapetmakare och drev verkstäderna vidare efter makens död, på det sätt som var vanligt inom de yrken som låg under skrånordningen. Ytterligare några var änkor med yrkeskunnighet som fick tillstånd för att det ansågs vara en försörjning för en äldre kvinna som saknade annan utkomst. Särskilt intressant är att två hustrur beviljades tillstånd; deras män hade helt andra yrken. Dottern till en av dessa gifta tapetmakerskor drev sedan verksamheten vidare under många år med stor framgång utan att ingå äktenskap. Skott ger med sina resultat ytterligare belägg för att det fanns utrymme för

kvinnligt aktörskap i en utsträckning som kan framstå som förvånande med tanke på den manliga hegemoni som i så hög grad präglade samhället.

Skotts bok bygger på ett gediget källmaterial och hon har stor förtrogenhet med arkiven, både med deras möjligheter och med deras begränsningar. Kännedomen om relevant forskning är också god. Framställningen är utförligt dokumenterad i noter. Likväl synes det inte vara en vetenskaplig publik som Skott i första hand riktar sig till. Skulle det ha varit fallet hade det varit önskvärt att resultaten diskuterats mer aktivt i förhållande till befintlig forskning. Jämförelsen mellan kvinnliga och manliga tapetmakare skulle ha behövt göras utförligare, liksom mellan hantverk under Hallrätt och under skråordning. En diskussion av de kvinnliga tapetmakarna i relation till den större kvinnliga arbetsmarknaden hade varit önskvärd. Som jag förstår det är målgruppen för boken dock en bredare intresserad allmänhet. Och då fyller boken syftet mycket väl. Det är en levande och sakkunnig bild som presenteras, understödd av ett rikhaltigt bildmaterial. På köpet får forskningen ett värdefullt exempel att utnyttja i kommande arbeten om arbetsmarknad på 1700-talet. Det är vackert så!

Lars Edgren

Några ögonblicks förundran.
Marknaden för ambulerande
underhållning i Sverige
1760–1880

Leif Runefelt

Nordic Academic Press, 2023, 415 s.

Blygsamhet är en alltför vanlig egenskap bland forskare – kanske är det den som gör att så många forskningsresultat inte når längre än till peer review-tidskriften? Men den är inte det mest passande för att leda in läsaren i en bok. Därför är det med en

bitter bismak som man redan på de första raderna av Leif Runefelts nya bok läser om hur han under arbetsprocessen blivit less på sitt projekt och till sist bara varit tvungen att sätta punkt trots att han ”inte hade energin att åtgärda vissa problem”. Jo, vi vet väl vad han menar, och de flesta av oss har nog varit där, men behöver det sägas? Jag har faktiskt stött på liknande formuleringar i andra historikers verk – inte minst svenska historikers – och det är lika distraherande varje gång. I det här fallet är det desto mer orättvist, eftersom boken som följer detta uttalande är en riktigt bra bok. Extra ironiskt är det kanske också att Runefelt börjar så här, eftersom boken handlar om människor som varit allt annat än blygsamma.

Det är en studie i den ambulerande underhållningsvärlden i Sverige från sent 1700-tal till sent 1800-tal, en period som kan sägas ha varit en storhetstid för den här sortens kringresande uppvisningar. Runefelt tar ett stort grepp om ett minst sagt heterogent fenomen, som innefattar alltifrån cirkusföreställningar, akrobatik och clowner till förevisningar av olika människor som upplevts som annorlunda, dresserade djur, trolleri, automater och rörliga bilder. Denna extrema mångfald lyckas han dock snitsigt hålla samman genom att påstå att det alla dessa underhållningsformer hade gemensamt var att väcka förundran. Som titeln indikerar var de män och kvinnor som presenterade denna underhållning alla handelsresande i förundran, och det är det begrepp som Runefelt med ett övertygande resonemang i slutändan använder för att beskriva denna värld. Betoningen ligger också på ”handelsresande”, för Runefelt signalerar tidigt i boken att hans angreppssätt är det konsumtionshistoriska. Det som låg bakom denna värld var till stor del en kommersiell drivkraft. Runefelt påpekar exempelvis hur kringresande menagerier och cirkusar ofta, bara några veckor eller dagar efter innehavarens bortgång, annonserade på

nytt, den här gången under den bortgångne föreståndarens hustrus eller sons namn.

Runefelts perspektiv på ämnet är uppfriskande och ligger i linje med hur ambulerande underhållning internationellt sett har studerats under senare år. I försök att göra upp med tidigare forsknings bild av den som uttryck för en ”folklig kultur” och en kategori av människor som ”stått utanför samhället” har man mer och mer sökt betona dels hur denna underhållningsvärld var etablerad och populär hos de flesta samhällsskikt, dels att dess utövare var slipade och skickliga entreprenörer som arbetade i ett väl utvecklat kommersiellt system. Kan det då finnas – som ju så ofta är fallet – en risk att man går för långt i betoningen av denna sida i sina försök att väga upp den tidigare bilden? Tveklöst, men här går Runefelt för det mesta en skicklig balansgång genom att självkritiskt påpeka att hans perspektiv ”riskerar att förringa konstnärskapet” i underhållningen, och genom att lyfta fram och problematisera just dess ”förunderlighet”.

Boken driver tesen att den ambulerande underhållningen växte fram som en kommersiell bransch från slutet av 1700-talet, att den upplevde en blomstringstid i mitten av 1800-talet och att den därefter stagnerade. Dess blomstring och stagnation kopplar Runefelt till övergripande konsumtionshistoriska utvecklingslinjer och till borgerlighetens initiala stöd och sedan omvärdering av denna underhållning från tidigt till sent 1800-tal. I de sex empiriska kapitlen behandlar han olika aspekter av utvecklingen: först tidningsannonsens specifika funktion att väcka förundran, sedan olika former av bildvisningar som en enligt Runefelt typisk underhållningsform där borgerlighetens inställning förändrades, från uppskattning till avståndstagande. I två kapitel behandlar han marknader som plats för kringresande underhållning, och söker visa hur den gradvis blev mindre accepterad av borgerligheten i takt med att den blev mer tillgänglig för en bredare publik. I ytterligare två kapitel studeras

två särskilt populära underhållningsformer – ekvilibristiken och förevisningen av ”annorlunda” människor – för att visa hur syftet och föreställningarna bakom dessa genrer förändrades på sätt som innebar en förskjutning i synen på dem.

Runefelts studie utgör ett viktigt och efterlängt bidrag till den underhållningshistoriska forskningen. Några kritiska punkter kan dock tas upp: emellanåt framställs det som att det går lite väl vattentäta skott mellan de olika samhällsskikten i Runefelts bild av 1800-talet. ”Borgerlighet”, som hos andra historiker är ett ganska problematiskt begrepp, används här utan vidare om en kategori som ofta förefaller helt skild från ”folket”. Visst kan man stundtals sympatisera med Runefelts *no-nonsense*-attityd, att inte hålla på och vända och vrida på begrepp i onödan, men med ett begrepp som är så grundläggande för hans framställning och argumentation blir det lätt förödande. Han hävdar till exempel att den stationära underhållningen var borgerligt präglad och väsensskild från den ambulerande – ett påstående som kanske stämmer i begränsad bemärkelse, men som vid en internationell jämförelse helt förlorar vikt. Cirkusen började till exempel som stationär underhållning för att sedan bli ambulerande. I Sverige byggdes stationära cirkusbyggnader under sent 1800-tal samtidigt som cirkusar reste omkring i riket – och när de kom till en stad med en cirkusbyggnad var det där de framträdde. Och stod verkligen den ambulerande underhållningen så ”långt från kungamakt, hov och aristokrati” som Runefelt påstår, och ”företreddes [den inte] av några borgerliga personer”? Jag kan hitta många exempel som motsäger detta, men jag har å andra sidan inte gjort en sådan utförlig genomsökning av materialet som Runefelt.

Sammanfattningsvis kan man alltså ha invändningar mot bokens något solida bild av tidens klassamhälle och dess brist på internationella jämförelser, som skulle kunna komplicera den bild av kommer-

sialisering som presenteras. Detta förtar dock inte bokens ovärderliga bidrag till forskningen och dess mångfasetterade och tankeväckande framställning av olika former av förbisedd historisk underhållning. Ironiskt nog är det i kapitlet om akrobatik och förevisade människor – kapitel som inte i lika hög grad som andra driver hans konsumtionshistoriska tes – som Runefelt briljerar allra mest. Särskilt det senare innehåller många uppslagsrika insikter om ämnet och skulle kunna utvecklas till en bok för sig – en bok som hade kunnat utgöra ett viktigt bidrag till denna växande forskningsinriktning.

Runefelts initiala blygsamhet är således bokens största, och kanske enda, faktafel. I sin ingående och väl avvägda undersökning lyfter Runefelt fram både hur kringresande underhållare arbetade och anpassade sig till en föränderlig marknad på ett sätt som ger viktiga insikter i tidens samhällsliga och ekonomiska utveckling. Och det är väl inte fy skam?

Peter K. Andersson

Från Kingston till Göinge. Autenticitet, identitet och representationer av det förflutna i svensk reggae-kultur

Emilia Fröhlich

Malmö universitet, 2022, 260 s.

Denna avhandling undersöker hur den välkända jamaicanska musikgenrens rötter representeras och tillskrivs mening i svensk reggae-kultur samt hur reggae-kulturens autenticitet, identifikationer och gemenskaper utformats i Sverige. Mer precis intresserar sig avhandlingen för hur det förflutna konstrueras och används.

De övergripande frågorna formuleras: Vilken roll spelar reggaens ursprung? Vilka historiska narrativ och representationer av det förflutna produceras och reproduceras i svensk reggae-kultur? Tre

begrepp är centrala för undersökningen: historia, gemenskap, identitet. Historia står för representationer av det förflutna. De fungerar som byggstenar i reggae-fansens identitetsskapande. Genom att dela förståelse och representationer av det förflutna utgör utövarna därmed en kulturell gemenskap med därtill hörande referensram. Dessa två faktorer, historia och gemenskap, sätter sin prägel på utövarnas identitet. Undersökningen rör sig inom det populärkulturella området där utövarna inte behöver vara bundna till sanningsenliga skildringar. Perspektivet på historia blir därmed genealogiskt.

De tre mer konkreta frågeställningarna utgår alla från frågeordet ”hur”: Hur konstrueras, representeras och används historia i svensk reggae-kultur i relation till reggaens jamaicanska ursprung? Hur samverkar olika representationer av det förflutna med reggae-relaterade identitetsprocesser? Hur tar föreställningar om ursprung och autenticitet sig uttryck i svensk reggae-kultur? Möjligen hade frågeordet ”varför” kunnat läggas till det genomgående använda ”hur”, vilket är mer deskriptivt till sin karaktär.

Dispositionen behandlar, förutom det nationella och internationella forskningsfältet, även en metoddiskussion, en teori-diskussion och en historisk bakgrund till reggaens musikgenre. Undersökningen har fem empiriska kapitel som följs av en avslutande diskussion.

Titeln väcker nyfikenhet. Dock blir det vid läsningen inte explicit uttalat hur kopplingen, antydd i rubriken, är till svensk reggae. Man kan ändå ana att kopplingen anspelar på förgrundsgestalten i inom svensk reggae, Peps Persson. Vidare skulle avhandlingen ibland vinna på tydligare definitioner, exempelvis när det gäller begreppet ”reggaescenen”. Står det för avsändarens produkt eller mottagarens identitet utifrån hur reggaen förändrats från 1970-talet och framåt?

Den vetenskapliga motiveringen till studien är att det finns alltför lite forskning om reggaemusiken i Sverige och specifikt om

hur reggae-musiken har formats utifrån en svensk kontext. Forskningsuppgiften jämförs med hur svart jazz på ett motsvarande sätt har gestaltat sig i en svensk kontext. Reggae's kontext tar sin början i den så kallade rootsreggae'n under 1970-talet och Bob Marleys internationella genombrott 1973 (med sitt band The Wailers) med albumet *Catch a Fire*. Bara två år senare gav Peps Blodsband ut *Hög standard*, vilket anses vara det första reggaealbumet på svenska.

Undersökningen analyserar hur mötet sker i denna transformering till en svensk kontext. Resultatet visar hur vissa delar av den ursprungliga reggae'n passar in medan andra delar, som den religiösa rastafarirörelsen, är tämligen frånvarande. Intressant nog var den ändå i viss mening närvarande genom hur en av de intervjuade inte känner sig hemma i den urbana miljön Stockholm, som därmed kan tolkas som det Babylon som besjungs flitigt i reggae-musiken. Babylon och dess fall symboliserar västerländska maktordningens upplösning där de svarta till sist kommer få rätt mot de vita. Babylon blir en exiltillvaro där man längtar efter att återvända till den skånska landsmyllan. Ibland är tolkningar inom den religiösa sfären närvarande på ett liknande sätt. Exempelvis har elva av studiens 31 deltagare tatueringar med lejon som har kopplingar till reggae'n. Lejonet i rastafarirörelsen har en biblisk koppling till en av de tolv folkstammarna som utgjorde grunden för det forna kungariket Israel. Denna symbol har i svensk kontext ingen uttalad religiös betoning av utövarna, utan står som symbol för utövarnas reggae-intresse. Inom rastafarirörelsen uppfattas Afrika som ett bättre alternativ till västvärlden, där Afrika står för det autentiska och naturliga i kontrast till det ytliga och korrupta Europa. Denna autenticitetssyn är också något som återkommer när jämförelser görs med det regionala planet i form av Skåne. För utövarna symboliserar lejonet också att vara modig och sann mot sig själv. Ibland associeras lejonet med Bob

Marley. Lejonet kan alltså symboliskt kopplas samman med musiken, politiska ställningstagande, andlig övertygelse, kulturell samhörighet och eftertraktansvärda egenskaper. Tatueringar kan därmed ses som representationer av reggae.

Urvalet av intervjupersoner reser vissa frågor, framför allt när det gäller deltagarnas ålder som varierar mellan 35 och 45 år. I en av intervjuerna uttalas att "det har blivit en solförmörkelse för [den äldre] reggae'n. Det har också blivit en större klyfta [...] De här unga kidsen [...] dom har inte den historien liksom". Intervjun vittnar om en viss generationsmässig förändring i synen på historien för reggae'n och därmed också musiken. Är undersökningens urval representativt för den yngre såväl som den äldre generationen reggae'fans? I den empiriska delen om tatueringar nämns åldrar från 22 till 64 år och hela landet sägs vara representerat. Hade ett bredare empiriskt urval av intervjupersoner visat ett annat resultat där man hade kunnat analysera olika generations synsätt på autenticitet, identitet och repetition? Detta leder in på det faktum att samtliga intervjuade är numera boende i Skåne. En viss klubb i Malmö är central för utövandet av kulturen och detta för tankarna till hur utbredda klubbarna är geografiskt i Sverige. Jag har inga större invändningar mot detta urval, men undersökningens röda linje ger en känsla av att svensk reggae är synonym med skånsk reggae. Detta bekräftas av att Peps Persson binds till autenticitet och det skånska. Om Peps dialekt är den rätta, hur identifierar sig i så fall reggae-utövare, både producenter (band) och konsumenter från andra landskap, med den skånska identiteten såsom den skrivs fram i avhandlingen? Denna fråga skymtar i fallet med den intervjuade som inte trivdes i Stockholm utan ville flytta tillbaka till det skånska landskapet med de gula rapsfälten. Känner urbana reggae-utövare från Norrland samma identifikation över att flytta hem som en utövare från Skåne eller för övrigt från andra landskap? Spelar

dialekten roll eller är det, som resultatet av intervjuundersökningen ibland antyder, så att engelska betraktas som det autentiska språket? Den typen av analys hade kunnat ge en mer nationell översikt av reggaen. Intressant nog ger intervjuerna vid handen att reggaen i olika avseenden är lokal, regional, nationell och internationell. Intrycket av studien är att betoningen ligger på hur ursprunget kan göras till skänkt snarare än att visa på hur gemenskaper kring reggaen utformats i Sverige.

Avhandlingens urval av intervjupersoner tenderar att framställa svensk reggae som en i huvudsak skänsk förädlad musikalisk kulturprodukt. I det sammanhanget finner man Peps Perssons berömda citat om en ännu pågående svensk ockupation av Göttinge som skulle gå att koppla samman med reggaekulturens religiösa rötter om att de svarta måste slänga av sig ockupationsöket från den västerländska kapitalismen, en kapitalism som inbegriper egoism och materialism.

Boken väcker nyfikenhet på en bredare beskrivning av vad som hänt med musikbanden. Flera band nämns visserligen, däremot inte varifrån de kommer eller på vilka klubbar och festivaler de har fått genomslag under de nästan 50 år som reggaen har funnits på svensk botten.

Avhandlingen har ett åtkomligt språk och ett pedagogiskt upplägg. Den ger en historisk översikt av reggaekulturens rötter fram till idag. Internationella perspektiv kunde ha integrerats mer. England och London berörs, men ett selektivt urval av andra länders motsättningar, exempelvis homofobi, hade ytterligare kunnat visa på det genealogiska tillvägagångssättet för reggaens utövare, vilket hade varit intressant ur ett historiebetraktarperspektiv.

Anders Dybelius

Mode och hushåll. Om
formandet av kön och media i
frihetstidens svenska små- och
veckoskrifter

Agneta Helmius

Uppsala universitet, 2022, 237 s.

Frihetstidens människor var modetokiga. Dramatiker och poeter, moralister och pamflettister, präster och politiker – alla pratade kjoldesign, franska flugor och fashionabla nymodigheter. Modelejon var de emellertid sällan. Snarare fruktade de frihetstida debattörerna modets negativa inverkan på moralen – och i förlängningen på det goda samhället. Mönstret känns igen från Europa, men svenskarna tycks särskilt moderädda. Under 1700-talet utfärdades hela 58 överflödsförordningar som sökte reglera det, skulle det visa sig, otämjbara begäret efter ett liv *à la mode*. Det var helt enkelt något med mode som gick rakt in i den frihetstida folksjälens. I denna avhandling undersöks varför, genom att låta mode utgöra ett prisma genom vilket tidens debatter om dygd, offentlighet, kön och samhällelig förändring bryts.

Till grund för studien ligger Reinhart Kosellecks idé om perioden 1750–1850 som en europeisk tröskeltid under vilken, skriver Helmius, ”den gamla världen övergavs för en ny modern tid” (s. 16). Mot denna bakgrund syftar avhandlingen till att ”med utgångspunkt i frihetstidens små- och veckoskrifter och så kallade fruntimmers-tidningar undersöka vilken betydelse de nya medierna hade för formandet av denna moderna kultur; hur nya moderna identiteter och sociala relationer skrevs fram och förändrades” (s. 16). Helmius analyserar hur dessa identiteter och sociala relationer könades, på olika sätt och i skilda syften. I avhandlingen studeras genuskodade fenomen som mode och dygd, men också kvinnliga och manliga skribenters förutsättningar och strategier. Därigenom framträder en mångfasetterad bild av frihetstidens könsmakssystem. I

dess centrum står dels mode som en symbol för samhällelig förändring, dels hushåll som en symbol för tradition och stabilitet.

Mode dryftades i snart sagt alla genrer, men Helmius fokuserar på vecko- och småskrifter eftersom hon menar att de, liksom modet, utgjorde något nytt. Studien börjar i 1730-talet, där Olof Dalins *Then Svenska Argus* (1732–1734) framhålls som ett presshistoriskt portalverk (s. 14f). Denna utgångspunkt är gängse inom forskningen – greppet känns exempelvis igen från Tilda Maria Forselius avhandling *God dag, min läsare!* (2013), som också behandlar frihetstida veckopress. Via ett antal nedslag följer Helmius därefter vecko- och småskrifternas roll i ett framväxande offentligt samtal fram till 1770-talets slut.

Avhandlingens teoretiska ramverk diskuteras i ett inledande kapitel som bygger på två klassiker. Den första är Kosellecks *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (1979) och den däri lanserade tesen om en europeisk tröskeltid under vilken erfarenhet och förväntan frikopplas från varandra. Med utgångspunkt i Koselleck beskriver Helmius sitt textmaterial ”som en serie händelser och inlägg i ett pågående samtal om vart samhället var på väg när erfarenhetsrummet övergavs till förmån för en framåtriktad modern värld” (s. 30f). Studiens andra utgångspunkt är Joan W. Scotts artikel ”Gender. A Useful Category of Historical Analysis” (1986), i vilken Scott diskuterar genus som maktanalytisk kategori. I Scotts efterföljd betonar Helmius att såväl den frihetstida modedebatten som den framväxande offentligheten könades på sätt som påverkade både kvinnors och hushållens status (s. 19).

Efter inledningen följer fem analyskapitel som rör sig från 1730-till 1770-tal och som utforskar olika aspekter av avhandlingens övergripande frågor. I analyskapitel 1 studeras de tidiga moraliserande tidskrifterna, som Dalins *Then Svenska Argus* och Margareta von Bragners *Samtal emellan Argi skugga och en obekant frun-*

timbers skugga (1738–1739). Målet är ”att undersöka på vilket sätt det nya mediet formades utifrån könskodade positioner” (s. 37). I det andra kapitlet fördjupas analysen av materialet, när sökarljuset riktas mot ”det kvinnliga könskodade modet som ’störde’ den äktenskapliga – och samhälleliga – ordningen” (s. 70).

Analyskapitel 3 och 4 behandlar två debatter som rasade under 1750-talet apropå två ur genusperspektiv högtintressanta verk: kopparsticket *Risbastustugan* (1755), som enligt karnevalisk könslogik skildrar kvinnor som misshandlar en man, samt Carl Michael Bellmans dikt *Tankar om flickors ostadighet* (1758) i vilken *fashionistan* Cloris tas till intäkt för att hävda en (lastbar) kvinnlig essens. Helmius tolkar 1750-talet som en övergångstid präglad av en framväxande idé om ”allmänheten” (s. 110ff). Det var också en tid, menar hon, då kvinnan essentialiserades och hushållet marginaliserades – även om detta inte skedde utan motstånd. Helmius beskriver Bellman-debatten som ett lokalt *querelle des femmes* och relaterar den till tidens feministiska storverk, Hedvig Charlotta Nordenflychts dikt *Fruentimrets försvar* (1761).

I ett femte analyskapitel när undersökningen 1770-talet. Här står Anna Maria Rückerschölds ”Det olyckliga svenska fruentimrets böne-skrift til allmänheten” (1770) och fruntimmerstidskrifterna i centrum. Syftet är att visa hur ”kvinnlige skribenter både deltog i och marginaliserades från det offentliga samtalet” samt att ”belysa den omstridda gränsen mellan den domestika och den politiska sfären” (s. 170f). Ett centralt tema är flickors uppfosturan – också det en nyckelfråga i Nordenflychts *Fruentimrets försvar*, vilken med fördel hade kunnat aktualiseras även här.

I analyskapitlets konkreta textarbete gör Helmius sin största insats. Trots att många av de teman och primärkällor som avhandlingen tar upp redan har studerats återstår mycket att utreda om frihetstidens medielandskap. Helmius navigerar i detta

landskap med säker hand. Exempel och citat är väl valda och visar stor förtrogenhet med materialet. Här uppmärksammas såväl välkända som obskyra texter, och för den som vill skapa sig en bild av frihetstidens tidskriftskultur finns mycket att hämta. Helmius är en perceptiv läsare som erbjuder perspektivrika analyser av specifika texter – inte minst tack vare valet att analysera förändring utifrån genus. Greppet frigör tidens maktdynamiker på ett fruktbart sätt. Jag uppskattar särskilt ambitionen att undersöka både maskulinitet och femininet, vilket bäddar för en dynamisk genusanalys.

Denna när dock inte alltid hela vägen fram. Helmius intressanta diskussion om frihetstida mediemänlighet hade exempelvis kunnat kompletteras med en analys av frihetstidens mediekvinnlighet – för att en sådan också fanns framgår av materialet. Diskussionen om just medier och genus hade därutöver varit betjänt av ett medieteoretiskt ramverk, som trots den mediehistoriska ansatsen saknas. En på så sätt utvecklad teoretisk verktygslåda hade kunnat förfina och fördjupa vissa analyser.

Oaktat detta är avhandlingens läsningar uppslags- och uppfinningsrika. När Helmius utifrån dessa läsningar drar mer allmänna slutsatser upplever jag emellertid att analysen kantrår något. Min huvudsakliga invändning är att Kosellecks teori om en tröskeltid ibland framstår som ett historiskt facit. I Kosellecks anda förutsätter Helmius att "den gamla världen övergavs för en ny modern tid" under frihetstiden. Hon skriver att den gamla ordningen "ställdes på ända" (s. 127) i samband med *Risbastun*, och att en dygdefokuserad samhällsordning under frihetstiden ersattes av en konsumtionsinriktad. Forskare som Leif Runefelt har dock betonat att mandevilleska tankegångar hade svårt att få fäste i Sverige och att dygden behöll sin ställning genom hela 1700-talet. Det betyder inte att Helmius har fel. Men den koselleckska idén om dramatisk förändring riskerar att

förenkla en tid som i Helmius primärkällor framträder som mer komplex.

Till detta bidrar också att skisserade förändringar sällan sätts i relief mot tidigare perioder, varför det ibland är svårt att förstå vad som är nytt och vad som snarare utgör en intensifiering eller omförhandling av äldre företeelser. Helmius diskuterar exempelvis mode i bemärkelsen nyheter i klädedräkten som något för 1700-talet nytt (s. 85). Som Håkan Möller konstaterat förekom dock livliga diskussioner om mode i denna bemärkelse redan i 1600-talets Sverige.

Även analysen av kvinnliga skribenters villkor hade kunnat nyanseras av ett längre tidsperspektiv. Helmius påpekar inledningsvis att kvinnliga författare marginaliserades under frihetstiden (s. 19). Men det är tveksamt om svenska, kvinnliga författare hade en tidigare position från vilken de kunde marginaliseras åren 1730 till 1770. Av Ann Öhrbergs genomgång av frihetstidens kvinnliga författare framgår snarare att dessa blev både fler och mer framstående under perioden. Kvinnotidskrifterna uppstod förvisso under 1770-talet. Men under samma tid gav Anna Hammar Rosén framgångsrikt ut tidningen *Hwad Nytt? Hwad Nytt?* till en könsblandad läsekrets under eget namn. Jag skulle själv hävda att den marginalisering Helmius diskuterar tog fart först mot slutet av 1770-talet. Möjligtvis beror Helmius ur genussynpunkt pessimistiska tolkning av frihetstidens offentliga samtal delvis på att hon genomgående betraktar dygden som manligt kodad (exempelvis s. 24, 151f). Som bland andra Öhrberg har visat kodades dock vissa dygdeideal feminint under 1700-talet. Det innebär såklart inte att frihetstidens offentliga samtal på något sätt var jämställt. Men mycket tyder på att det var mer motsägelsefullt än det ibland framstår i *Mode och hushåll*.

Dessa invändningar mot avhandlingens stora narrativ till trots är studiens förtjänster många. Genom sina inkännande och perspektivrika läsningar ger Helmius liv

åt ett fascinerande historiskt material och öppnar för en viktig fortsatt diskussion om hur samhällsförändring har könskodats historiskt.

Matilda Amundsen Bergström

Sentiments of Segregation. The Emotional Politics of Apartheid in South Africa, c. 1948–1990

Jagger Andersen Kirkby

Lunds universitet, 2022, 262 s.

2024 är det 30 år sedan apartheidsystemet föll i Sydafrika, något som ska firas med pompa och ståt, och med självrannsakande reflektioner över vad som hänt i landet sedan dess. Det sydafrikanska samhället bär fortfarande tydliga spår av den segregation som under apartheidtiden (1948–1994) var lagstiftad och efterföljdes under hot av böter och fängelse. På årets lista över de fem rikaste sydafrikanerna återfinns fyra vita män i övre medelåldern. De två översta heter Johann Rupert och Nicky Oppenheimer, och är företrädare för familje- och företagarförmögenheter grundplåtade i ädelstensgruvor och -företag. På tredje plats återfinns miljardären Patrice Motsepe, en advokat som köpte upp guldgruvor inom ramen för Black Economic Empowerment-policyn i slutet på 1990-talet, och vars sväger är landets nuvarande president Cyril Ramaphosa.¹ Vita sydafrikaner utgör mindre än nio procent av befolkningen; som så mycket annat är rikemanslistan en stark indikation på att det demokratiska Sydafrika inte kommit åt strukturell ojämlikhet.

En annan indikation är de berättelser om rasism som Jagger Andersen Kirkby inleder sin mycket intressanta och välskrivna

avhandling med: den rasistiska harang på sociala medier som ledde till att en relativt ung affärsman från Johannesburg dömdes för *crimen injuria* (att olagligt och avsiktligt skada en annan persons värdighet eller integritet), hatet som Siya Kolisi – en av få svarta rugbyspelare i det sydafrikanska landslaget och dess första lagkapten från majoritetsbefolkningen – mottog när han förlovade sig med en vit kvinna, samt ytterligare ett rasistiskt uttalande från en vit fastighetsmäklare som uttryckte bestörtning över att behöva dela strand med svarta landsmän.

Dessa nutida exempel använder Andersen Kirkby för att motivera en djupare studie som bygger på den ”emotionella vändning” som varit påtaglig inom historiska studier på senare år. Andersen Kirkby är inte ute att få historien att kännas, han ämnar i stället få tag på känslorna i historien. Detta är ett inspirerat grepp och ett viktigt vetenskapligt bidrag till det som kan kallas apartheidstudier, vilket både motiveras och underbyggs väl i avhandlingens första kapitel. Mindre underbyggt är avhandlingens fokus på fogligheten som, trots konstant motstånd från delar av befolkningen, smörjde apartheidstatens hjul i nästan 50 år. Detta är förvisso fullkomligt rimligt och intressant, men motiveras med hjälp av ett något förenklat forskningsläge, där tidigare forskning delas upp i två större fält. Det första av dessa är det som kan kallas det policyanalytiska, medan det andra, det socialhistoriska, beskrivs som ett fält där fokus ligger på motståndet och hur detta förklarar apartheidsystemets fall. Detta, hävdar författaren, har lett till en obalans där motståndet är mer belyst än acceptansen.

Här känner den som är bevandrad i de senaste årtiondens forskning om Sydafrika under apartheidperioden inte riktigt igen sig. Andersen Kirkby hänvisar till Saul Dubow, som i sin monografi *Apartheid 1948–1994* (2014) uppmanade oss alla att lägga fokus på att förstå hur apartheidsystemet kunde fortgå trots motståndet.

1 ”South Africa’s Billionaires: Here’s How Their Wealth Has Changed in 2023”, *Business Tech*, 3 september 2023, <https://businesstech.co.za/news/wealth/715422/south-africas-billionaires-heres-how-their-wealth-has-changed-in-2023/> (2023-09-13).

Sedan dess har nya grepp på apartheid-tiden publicerats: Herman Giliomees bok *The Afrikaners* fortsätter att ges ut i nya utgåvor, medan Afrikaner Broederbond, den hemliga organisation som samtliga premiärministrar och presidenter under apartheid var medlemmar av, också studerats. Dock faller det sig naturligt att just den här studien kommer först nu: avhandlingen bygger på en kombination av metodologi, teori och källor som aldrig tidigare sammanförts.

Avhandlingens empiriska del består av tre delstudier som utgör ett kapitel var. Här möter vi apartheidstatens lagapparat och några av de människor som drabbats av den. Fokus ligger på vardagsliv, mer precist ett fåtal individers upplevelser av apartheidsystemets segregation, något som Andersen Kirkby i likhet med många andra forskare katalogiserar som *petty apartheid*. Det är gängse språkbruk och används i kontrast mot kategorin *grand apartheid* som fokuserar på juridik och samhällssystem. Dock är denna uppdelning något artificiell: sydafrikaner upplevde systemet som helhet, inte i mindre beståndsdelar. Den som tvingats flytta från sitt hem för att lagen dikterar det upplevde det inte som "ringa". Just detta gör Andersen Kirkby tydligt i analysen av mötet mellan lag och liv: vi får läsa utredningsprotokoll, advokaters promemorior, uttalanden i press och annat, och skymta apartheidens stora psykosociala inverkan i då- och nutid.

Att studera foglighet är metodologiskt komplicerat. Det leder oss till en djupare förståelse för de val och avvägningar som åtminstone några människor gjort på olika platser vid olika tillfällen. Jagger Andersen Kirkbys fokus på upplevelsen av känslor är inspirerande, och läsaren guidas pedagogiskt genom de känsloteoretiska perspektiv som välkända forskare inom området har formulerat. Sara Ahmed, Monique Scheer, William M. Reddy, Arlie Russell Hochschild och Barbara Rosenwein hanteras varsamt och nyanserat och dessa inslag bidrar med en förståelse för hur

känslor fungerar på individ- och grupp-nivå, om än på olika sätt. Jag skulle gärna sett mer Ahmed och mindre Rosenwein i analysen, och jag skulle också vilja slå ett slag för muntlig historia som metod och teori, eftersom jag tror att det kunnat lyfta studien ytterligare. Andersen Kirkby behandlar muntlig historia snabbt och något styvmoderligt på s. 56–57. Det stämmer att muntlig historia spelade en viktig roll både före och efter 1994, när källor behövde säkras och "tystade" röster höras. Men att det skulle finnas en risk för att muntliga historiker okritiskt spår på den hegemoniska motståndsberättelsen är något överdrivet. Under senare år har muntliga historiprojekt lyft kvinnliga township-aktivisters idéer om våldsamt motstånd,² medan *Global Soldiers in the Cold War*-projektet, som knyter ihop forskare vid universiteten i Oxford, Witwatersrand, Stellenbosch och Sussex använder muntlig historia för att belysa arvet från väpnad strid och militära utbyten på ett sätt som inte går den hegemoniska berättelsens ärenden. Själv har jag använt muntlig historia för att peta hål i ANC:s historieförskrivning. På andra håll använder forskare en kombination av källor som kanske skulle kunna inspirera även Andersen Kirkby. Ett exempel är historikern Jacob Dlamini *The Terrorist Album: Apartheid's Insurgents, Collaborators and the Secret Police* (2020) som utöver att bygga på en källa skapat av apartheidstaten (ett fotoalbum där statens fiender identifierats) också inkluderar reflekterande intervjuer med människor som antingen hanterade denna källa eller figurerar i den. I Andersen Kirkbys studie får läsaren reda på mycket om en del av personerna som figurerar i rättegångs- och tidningskällorna som används, men de tankar och det inre liv som skulle kunna belysa eller förstärka den känslanalytiska ansatsen saknas ofta i källmaterialet. Som Jacob Dlamini påpekar anländer historiker

2 Emily Bridger, *Young Women Against Apartheid. Gender, Youth and South Africa's Liberation Struggle*, Rochester 2021.

till platsen långt efter att en händelse ägt rum, och ett större källpussel kan därför behöva läggas för att förhindra spekulativa slutsatser.³

Dessa svagheter till trots är detta ett viktigt bidrag till den historiska förståelsen av apartheidstaten. Här ges vi insikt om de känsloregimer som påverkar samhället i stort och människorna som lever i det, i Sydafrika under en viss period. Här rymms glädje, ilska och rädsla, och här kommer vissa individer fram som de komplexa varelser de var. En avhandling har ett begränsat omfång, och ska undersökas och skrivas under en relativt kort tid. Det går inte att göra allt inom ramarna för en bok, som dessutom ska bevisa att författaren uppfyller de krav på vetenskaplighet som leder till en doktorsexamen. Jag ser fram emot att följa Jagger Andersen Kirkbys forskarkarriär och läsa det han publicerar härnäst.

Emma Lundin

The Cold War through the Lens of Music-Making in the GDR. Political Goals, Aesthetic Paradoxes, and the Case of Neutral Sweden

Petra Garberding & Henrik Rosengren (red.)

Universus Academic Press, 2022, 256 s.

Sambandet mellan musik och politik blev högaktuellt under kalla kriget. Hur detta påverkade bland annat Sverige belyses i den här spännande samlingsvolymen. Utgångspunkten är ett forskningsprojekt, finansierat av Östersjöstiftelsen vid Södertörns högskola, *Between East and West. Ideology, Aesthetics and Politics in the Musical Relations between Sweden and the GDR 1949-1989*.

Från skilda discipliner, perspektiv och metoder analyserar här sju forskare hur kalla kriget inte bara ledde till militär kraftmätning utan också till kulturell kamp, speciellt tydlig mellan Väst- och Östtyskland. Hur skulle exempelvis det gemensamma tyska musikaliska kulturarvet tolkas och föras vidare? Vid närmare studium visar sig DDR:s musikkliv mångsidigare och livaktigare än tidigare framställningar av rigorös diktatorisk styrning ofta gjort gällande. Det handlade inte enbart om folksång och socialistisk kampmusik, utan det fanns även utrymme för enskilda skapande kompositörer som exempelvis Hanns Eisler och Paul Dessau som balanserade mellan konstnärlig frihet och politisk dogmatism.

Under nazidiktaturen hade inte bara tyska politiker tagit sin tillflykt till Sverige utan även författare och musiker. Ett tysksvenskt kulturutbyte växte fram som sedan fortsatte efter kriget. Det är detta utbyte som belyses i boken. Bidragen sätts in i historiska och forskningsmässiga sammanhang med hjälp av både tyskt och svenskt arkivmaterial, de medverkande forskarna

3 Jacob Dlamini, *The Terrorist Album: Apartheid's Insurgents, Collaborators and the Secret Police*, Harvard 2020, s. 103. Dlamini refererar till Istav Rev, 'The Man in the White Raincoat', i *Past for the Eyes. East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*, Oksana Sakisova & Peter Apor (red.), Budapest 2008, s. 3-56.

presenteras och förtjänstfullt bifogas även en förkortningslista på engelska och tyska.

Som alliansfri stat hamnade Sverige mitt i skärningspunkten mellan öst och väst. I sitt bidrag till samlingsvolymen analyserar Meredith Nicoll hur musiken fick en politisk funktion i DDR och Stefan Weiss skriver om kompositören Andre Asriel som hela tiden var lojal mot de politiska doktrinerna och följaktligen kunde åtnjuta privilegierad ställning som DDR-kompositör. Den mäktiga kvinnan i DDR:s kulturministerium Marianne Gundermann/Johanna Rudolph, som betydde mycket för Händelforskningen, porträtteras av Lars Klingberg. Hur kompositörer kunde samarbeta över gränserna trots järnridån visas i artikeln av Matthias Tischer. Genom att undersöka Sankt Thomaskörens repertoar undersöker Andreas Lueken i vilken mån kyrkokören även fungerade som politiskt instrument.

I avslöjande artiklar, som bygger på källmaterial från Stasi-arkiven, visar Petra Garberding och Henrik Rosengren hur kreativt musikaliskt samarbete även kunde innebära infiltrering och rapportering. Bakom de positivt laddade orden om den fredsälskande, humanistiska, antifascistiska staten DDR pågick infiltration och strategisk politisk kartläggning av svenskar och deras inställning till DDR. Gränserna mellan politik och musik blev alltmer flytande. Från inget annat nordiskt land kom så många Stasi-rapporter till Berlin. 2 919 rapporter finns registrerade i Stasiarkivet, nu överfört till Bundesarchiv i Berlin och Dresden.

För att bli diplomatiskt erkänt behövde DDR stöd och Sverige blev, som det står i de östtyska dokumenten, "tyngdpunktsland". För DDR signalerade det vikten av att försöka påverka svenska statuspersoner som kunde bedömas vara benägna att sprida positiv opinion för att den unga staten DDR skulle bli diplomatiskt erkänd. Bachkonserter, Brecht-föreställningar, filmfestivaler och vandringsutställningar från DDR var uppskattade i Sverige. I synnerhet

gällde det besök av Sankt Thomaskören och Gewandhausorchester från Leipzig. ABF och Folkets hus deltog som medarrangörer för DDR-dagar. Skolöverstyrelsen och fortbildningsavdelningar arrangerade studieresor och kurser i DDR för hundratals svenska tysklärare, rektorer och lärarutbildare.

Musikprofessorn och rektorn för Musikakademien i Dresden Gerd Schönfelder lyckades som chef vid Semperoperan etablera samarbete med tonsättaren och operachefen i Stockholm Eskil Hemberg. Genom sin musikanalytiska forskning kunde Schönfelder ge svenskt musikliv nya impulser vid föreläsningar och forskningsseminarier. Bland annat överlämnades ett bevarat originalmanuskript till 1700-talsoperan *Gustaf Wasa* som förvarats i Sächsische Landesbibliothek i Dresden. Operan hade komponerats av Johann Gottlieb Naumann med libretto av Johan Henric Kellgren. Det blev upptakten till konkret musikalisk samverkan mellan DDR och Sverige.

Som tack för sitt engagemang för svenskt musikliv inbjöds Schönfelder till Nordiska Musikdagarna och lyckades även, trots mängas tveksamhet, bli invald i Kungliga Musikaliska Akademien (KMA), i Stockholm 1984. Dessutom förärade KMA honom som tack för hans insatser en Volvo, vilket för DDR-medborgare var en verklig statusbil. Samarbetet mellan de två operacheferna i Dresden och Stockholm resulterade 1991 i framförandet av *Gustaf Wasa* i Stockholm. Men till deras besvikelse nedgjordes operan totalt av svenska recensenter. Enligt Leif Aare i *Dagens Nyheter* den 16 september 1991 slutade den "i något som bara kan kallas katastrof". Den tyske regissören Detlef Rogge möttes efter premiären av "närmast orkanliknande burop". Det skrevs om föräldrad östtysk regi och vulgärmarxism. Sångare som tenoren Nicolai Gedda orkade inte fortsätta utan hoppade av.

Efter att Stasiarkiven öppnats efter murens fall bekräftades vad journalister

misstänkt, att Gerd Schönfelder även agerat som "Inofficiell Stasi-Medarbetare" (IM), som "IM Hans Mai", (se Carl-Gunnar Åhlén, "Stasi-man favorit hos operachefen", *Svenska Dagbladet* 6 juni 1994). När Schönfelder 1991 tvingades lämna Semperoperan efter avslöjandena om Stasiverksamhet lär Hemberg ha agerat för att hjälpa honom genom ett tvåårigt forskarstipendium. Enligt Åhléns artikel ska Hemberg personligen ha skrivit till Olof Palme för att utverka ett stipendium till Schönfelder.

Det är en spännande historia som Petra Garberding och Henrik Rosengren lyfter fram, gripande människoöden, arkivdokument som visar hur det täta samarbetet under den östtyska diktaturen försvarades som viktigt fredsarbete. Det som tidigare betraktats som positiv kreativ samverkan blev efter DDR:s fall en belastning.

Birgitta Almgren

Samvete i Sverige. Om frihet och lydnad från medeltiden till idag

Linde Lindkvist & Johannes Ljungberg (red.)

Nordic Academic Press, 2021, 278 s.

Den här recensionen har mottagits och redigerats av den tidigare redaktionssekreteraren Björn Lundberg.

Samvetets och samvetsfrihetens historia är för svenska förhållanden ett relativt utforskat område. Därför är det glädjande att en grupp forskare från olika discipliner har tagit sig an just denna problematik. Resultatet är en tvärvetenskaplig antologi som behandlar ämnet utifrån historiska, samhällsvetenskapliga, filosofiska och rättsvetenskapliga perspektiv.

Antologins två redaktörer, människo-rättsvetaren Linde Lindkvist och historikern Johannes Ljungberg, tar i introduktionen avstamp i vår tids offentliga samtal om frågor som rör rätten till samvetsfrihet. Det

är en brännande människorättslig, politisk och existentiell problematik som inte minst aktualiseras inom sjukvården, i situationer då skilda uppfattningar om exempelvis abort ställs mot varandra. Idag ingår rätten till samvetsfrihet i de mänskliga rättigheterna och ges mening och juridisk tyngd genom bland annat Allmänna förklaringen och Europakonventionen, båda utfärdade ären efter andra världskrigets slut.

Efter att ha pekat på samvetsproblematikens nutidsrelevans beskriver redaktörerna ambitionen med antologin som "att undersöka några av de innebörder som de här begreppen [samvete och samvetsfrihet] har givits i olika konfliktsammanhang i Sveriges historia och nutid, och därigenom belysa på vilka olika sätt de har använts – både som medel och motstånd". Vidare skriver redaktörerna att samtliga bidrag i antologin "skildrar konflikter där en för svenska sammanhang ny uppfattning av samvete och samvetsfrihet gör sig gällande och utmanar etablerade moraliska och rättsliga uppfattningar". Mot denna bakgrund formuleras en övergripande fråga: "Hur har normbildning utanför Sverige och rörelser mellan olika politiska, kulturella och rättsliga sammanhang uppstått och påverkat hur frågor om samvete och samvetsfrihet uppstått och behandlats i Sverige?"

Målsättningen är ambitiös och lovvärd och flera av bidragen behandlar samvetsgrant den övergripande frågeställningen i dialog med internationella forskningslägen. Antologin innehåller elva bidrag. En röd tråd är religionens förändrade betydelse och ställning för förståelsen av samvete och samvetsfrihet, detta sett i ljuset av andra konkurrerande och överlappande normbildningar som etablerades och befästes politiskt under den långa tidsperiod som studeras, från medeltid till nutid. Bidragen är placerade i kronologisk ordning, vilket innebär att den medeltida romersk-katolska kyrkans normativa förståelse av samvete och samvetsfrihet bildar ett slags startpunkt och klangbotten för framställningen som

helhet. Detta första bidrag är författat av historikern Björn Tjällén och behandlar lydnaplikt och samvetsfrihet i medeltida biktliteratur. Historikern Anna Nilsson Hammar riktar sedan blicken mot evangelisk-lutherska meningssammanhang, där hon utforskar vad hon kallar "samvetets kunskaphistoria". Med Johannes Ljungbergs bidrag förflyttar vi oss till 1700-talets riksdagsdebatter och statliga utredningars syn på samvetsfrihet med avseende på bland annat pietism. Historikern Joachim Östlund anlägger därefter ett globalhistoriskt perspektiv och belyser folkrättens syn på samvetsfrihet med särskilt fokus på relationen mellan Sverige och Osmanska riket i början av 1700-talet.

De efterföljande sju bidragen behandlar frågor om samvete och samvetsfrihet i det moderna och senmoderna samhället, från 1800-tal till nutid. Missionsvetaren Göran Gunner behandlar kampen för samvets- och religionsfrihet bland religiösa dissidenter under 1800-talet. Rättsforskaren Görel Granström belyser sedan samvetsfrihetens betydelser och funktion i ljuset av den politiskt laddade värnpliktsfrågan kring sekelskiftet 1900. Linde Lindkvist problematiserar samvetsfrihet som mänsklig rättighet under 1970-talet, det decennium då diskursen kring mänskliga rättigheter enligt många forskare fick en fastare förankring i västerländsk politik, framför allt rörande globala frågor. Rättsforskaren Kavot Zillén utforskar rätten till samvetsfrihet ur ett rättsvetenskapligt perspektiv med fokus på sjukvården och religionssociologen Linnea Jensdotter analyserar samvetsfrihet som medialiserad konflikt. Etikern Susanne Wigorts Yngvesson studerar samvetet som teologisk och filosofisk fråga, en problematik som hon menar djupast rör förmågan att vara människa. Slutligen reflekterar förläggaren Leif Ericsson om egna upplevelser av samvetsfrågor som aktualiserades av Vietnamkriget.

Samtliga bidrag är välskrivna och ger var för sig tankeväckande inblickar i samvetets

och samvetsfrihetens historia i Sverige. Lästa tillsammans framtonar en historia som rymmer såväl brytningar som kontinuiteter. Det står klart att samvetet och samvetsfriheten har tolkats och brukats på en mängd olika sätt, för olika syften och med utgångspunkt i skilda historiskt utformade kunskaps-, moral- och människouppfattningar. Ett av antologins viktigaste resultat är att frågor som rör samvete och samvetsfrihet ända sedan medeltiden – oavsett dominerande världsbilder och moraluppfattningar (religiös-konfessionella såväl som sekulära) – har utgjort ett område inom vilket den enskilda individen har tillskrivits viss makt att konstituera sig själv som ett moraliskt tänkande, kännande och handlande subjekt. I skilda historiska situationer och sammanhang har enskilda individer, genom att hänvisa till sitt samvete och rätt till samvetsfrihet, fått utrymme och därmed möjlighet att göra sin röst hörd – ibland rentav med viss auktoritet och framgång.

På ett mer övergripande plan går det dock att fråga sig hur antologin som helhet ska betraktas och förstås. Vad är det för historisk kunskap som författarna har som ambition att producera och förmedla? Som i de flesta antologier är de enskilda bidragen i *Samvete i Sverige* disparata beträffande perspektiv, analysnivåer, material och så vidare. Det rör sig om elva nedslag längs en mycket lång tidsaxel. Att arbeta med långa tidsperspektiv kan ofta vara ett fruktbart grepp, och så även i denna antologi. Men jag saknar en mer utförlig diskussion av denna strategi. I introduktionen antyds dels ett nutidshistoriserande, genealogiskt perspektiv med fokus på det partikulära, konfliktfyllda och ambivalenta i alla meningsskapande processer – ett slags *history of the present*. Dels framskymtar en begreppshistorisk och contextualiserande ansats. Båda framstår som relevanta för syftet med antologin. Men här hade jag gärna sett en mer ingående och stringent teoretisk och metodologisk diskussion av hur dessa båda inriktningar kan förenas och

läggas till grund för en historieskrivning om samvetets mångtydiga och konfliktfyllda historia. De elva nedslagen längs tidsaxeln hade då kunnat motiveras såväl kunskapsteoretiskt som metodologiskt samtidigt som nutidsrelevansen hade kunnat förtydligas.

Gemensamt för de elva bidragen är vidare att de är starkt empiriskt orienterade, vilket förvisso är helt i sin ordning. Det vore dock önskvärt med mer djuplodande resonemang om de kunskapsteoretiska utgångspunkterna och villkoren för de individuella analyserna, liksom mer ingående reflektioner om de studerade textgenrernas

litterära, politisk-ideologiska och kulturella inbäddning. En konsekvent lyhördhet för och teoretisering av konkurrerande epistemologier, diskurser, genrer och det begreppsligt ambivalenta hade ytterligare stärkt inte bara de enskilda bidragen, utan också antologin som helhet.

Dessa synpunkter förtar dock inte uppfattningen att antologin är ett välkommet och inspirerande bidrag till forskningen om samvetets och samvetsfrihetens vittförgrenade, mångtydiga och konfliktfyllda historia.

Christopher Collstedt

Mindre uppmärksammade historiska jubileer

Originalteckning för *Scandia* av Fredrik Tersmeden

